

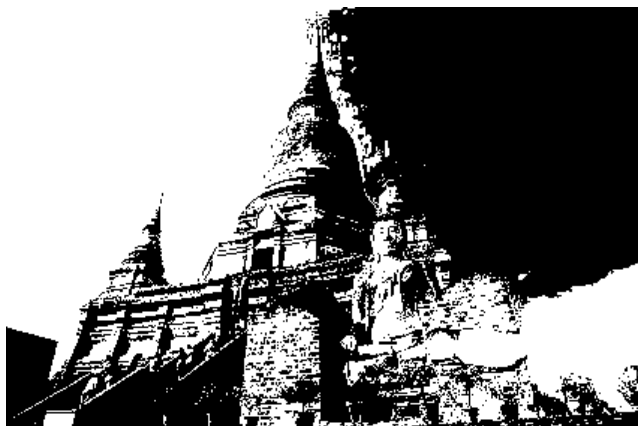
พระวชิรญาณกับการปฏิรูปพระพุทธศาสนา ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

พงศธร กนกศิลป์ธรรม

1. บทนำ

ความสำคัญของปัญหา

พระพุทธศาสนาเป็นรากฐานของสังคมไทย
มาช้านาน เนื่องจากคนไทยได้รับนับถือ
พระพุทธศาสนาเป็นศาสนาประจำชาติ มี
ประชากรส่วนใหญ่เป็นพุทธศาสนิกชน
พระพุทธศาสนาจึงเป็นหลักแห่งการดำเนินชีวิต
ของพุทธศาสนิกชน เป็นบรรทัดฐานทางสังคม
เป็นบ่อเกิดของวัฒนธรรมไทย นอกจากนี้ยังมีอิทธิพลต่อความรู้สึกนึกคิดของคนไทยอย่างแนบแน่นและ
ลึกซึ้ง โดยมีสถาบันสงฆ์ (สมณวงศ์ต่างๆ) เป็นผู้ทำหน้าที่ในการสืบทอด เผยแผ่พุทธธรรม และเป็น
ประทีปในภาคปฏิบัติให้แก่ประชาชนทั่วไป

สมณวงศ์ที่เข้ามาประดิษฐานอยู่ในประเทศไทยมีทั้งฝ่ายทักษิณิกาย ¹ (เถรวาท ²) และฝ่ายอุตตรนิกาย
(อาจารย์วาท ³) เฉพาะฝ่ายเถรวาทได้เข้าสู่ประเทศไทยหลายครั้ง หลายระลอก จนกระทั่งแยกออกเป็น

¹ การพูดถึง “นิกาย” ในพระพุทธศาสนาเพียงเพื่อให้เห็นแนวคิดต่างๆ ได้สะดวกและให้ทราบถึงจุดกำเนิดของสมณวงศ์
เท่านั้นมิได้หมายถึงการเป็นนิกายแยกหลักการ แยกบุคลากรศาสนิกเป็นการเด็ดขาด (ประพจน์, 2546 : 283)

² หมายถึง ผู้ถือตามวาทะของพระเถระผู้เป็นประธานในการทำสังคายนาครั้งที่ 1 คือพระมหากัสสปะ (ประพจน์, 2546 :
283)

³ อาจารย์วาท หรืออาจารย์วาท หมายถึง ผู้ถือตามวาทะของพระอาจารย์แต่ละสำนักที่สอนแยกออกไปจากคำของพระเถระ
ผู้เป็นประธานทำสังคายนา (ประพจน์, 2546 : 283)

นิกายย่อยต่างๆ เช่น มหานิกาย⁴ รามัญนิกาย ธรรมยุติกนิกาย ในปัจจุบัน ซึ่งในปัจจุบันมักมีผู้กังขาในเรื่องความเป็นมาของนิกายเหล่านี้ โดยเฉพาะธรรมยุติกนิกาย ซึ่งประดิษฐานขึ้นในประเทศไทยเมื่อ พ.ศ. 2372⁵ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

ธรรมยุติกนิกาย เป็นพุทธวงศ์นิกายหนึ่งซึ่งสืบต่อมาจากสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า อันพระสงฆ์ฝ่ายเถรวาทนำสืบๆ กันมาโดยลำดับ จนถึงพระมหินทรเถระได้นำไปสู่ประเทศลังกาและศิษย์ของท่านได้นำสืบต่อมา จนถึงคณะสงฆ์รามัญได้นำสู่ประเทศรามัญตั้งเป็นคณะกัลยาณี⁶ และนำสู่ประเทศไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยมีพระวชิรญาณ (เจ้าฟ้ามงกุฎฯ หรือพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ขณะทรงผนวชอยู่) เป็นผู้ก่อตั้ง

พระวชิรญาณทรงก่อตั้งขบวนการปฏิรูปพระพุทธศาสนาก่อนที่จะเสด็จขึ้นครองราชย์ เนื่องจากทรงมีความเห็นว่าพระพุทธศาสนาของสยามปนเปื้อนไปด้วยแนวทางปฏิบัติที่ไม่ถูกต้องและเต็มไปด้วยความเชื่อในเวทมนต์คาถาทรงนำคัมภีร์พุทธวงศ์มาจากศรีลังกาและทรงนำแนวทางปฏิบัติของพระสงฆ์รามัญวงศ์มาศึกษา จากนั้นพระองค์ก็ทรงส่งเสริมการศึกษาพระพุทธศาสนาแก่พระสงฆ์และประชาชนทั่วไป (ผาสูก พงษ์ไพจิตร และคริส เบเกอร์, 2546 : 294) นับว่าธรรมยุติกนิกายไม่เหมือนนิกายอื่นๆ ที่เคยตั้งขึ้นในประเทศไทย กล่าวคือ ธรรมยุติกนิกายถือกำเนิดจากภายในประเทศ ในขณะที่นิกายอื่นมักเกิดจากภิกษุไปบวชแปลงจากลังกาหรือเมืองมอญ อีกทั้งพระมหากษัตริย์ที่ครองราชย์อยู่ก็มีได้เป็นผู้สนับสนุนในการสถาปนานิกายใหม่นี้ (นิธิ เอียวศรีวงศ์, 2543 : 487)

สมณวงค์นามว่า “ธรรมยุติกนิกาย” นี้ได้มีบทบาทในการการสืบทอด เผยแผ่พุทธธรรม และเป็นประทีปในภาคปฏิบัติให้แก่ประชาชนในสังคมไทยเรื่อยมาจนกระทั่งปัจจุบันเคียงคู่กับ “มหานิกาย” ซึ่งเป็นนิกายที่มีมาแต่เดิมในสังคมไทย อย่างไรก็ตามประชาชนจำนวนมากในสังคมไทยปัจจุบันก็ยังคงมีความสงสัยเกี่ยวกับสมณวงค์ทั้งสองอยู่เสมอ เช่น ทำไมการปกครองคณะสงฆ์ของไทยในปัจจุบันจึงต้องแบ่งออกเป็นฝ่ายมหานิกายและธรรมยุติกนิกาย? พระสงฆ์มหานิกายมีวัตรปฏิบัติต่างจากพระสงฆ์

⁴ หมายถึง นิกายที่พระสงฆ์ไทยส่วนใหญ่นับถือ

⁵ ในเรื่องการนับกาลกำเนิดของสมณวงค์ธรรมยุติกนิกายในประเทศไทย มีการลงความเห็นไว้หลายนัยด้วยกัน แต่งานเขียนชิ้นนี้ขอถือเอาปี พ.ศ.2372 ว่าเป็นกาลกำเนิดธรรมยุติกนิกาย เนื่องจากเป็นช่วงที่ถือเป็นจุดเริ่มต้นที่พระวชิรญาณเริ่มมีอำนาจอย่างเป็นทางการในการก่อตั้งขบวนการปฏิรูปพระพุทธศาสนา พระองค์มีศิษยานุศิษย์ที่คล้อยตามพระองค์อยู่จำนวนหนึ่ง มีสำนัก(วัดสมอราย) อันประพฤดิวัตรปฏิบัติอย่างธรรมยุติกาเอง

⁶ ดู สมเด็จพระญาณสังวร (สุวฑฺฒโน), (2531). *ศาสนวงศ์* (กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย) : 25 - 34

ธรรมยุติกนิกายอย่างไร? สังเกตได้อย่างไรว่าพระสงฆ์รูปใดเป็นพระฝ่ายมหานิกายหรือเป็นพระฝ่ายธรรมยุติกนิกาย?

งานเขียนชิ้นนี้ไม่ได้ให้คำตอบต่อคำถามดังกล่าว แต่ต้องการศึกษาเกี่ยวกับการปฏิรูปพระพุทธศาสนาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวอันเป็นจุดกำเนิดของคณะสงฆ์ฝ่ายธรรมยุติกนิกายในประเทศไทยในปัจจุบัน

ในการศึกษาถึงการปฏิรูปพระพุทธศาสนาของพระวชิรญาณในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น ได้ใช้ฐานคิดจากกระบวนการศึกษาหรือวิธีการทางประวัติศาสตร์ และพุทธวิธีเป็นสำคัญ กระบวนการศึกษาทางประวัติศาสตร์นั้นคือ การสืบค้น รวบรวม และจัดระบบหลักฐาน (systematic data collection) การวิเคราะห์และตีความหลักฐาน (textual analysis) และการผูกเรื่องจากหลักฐาน (historical emplotment) (วินัย พงศ์ศรีเพียร, 2547: 4)

ส่วนพุทธวิธีนั้น ได้ใช้ฐานคิดจากหลักอริยสัจ 4 และหลักอทิปปัจจยตา คือ พิจารณาหาความจริงไปตามเหตุปัจจัยและการสืบต่อของเหตุและผล และคำนึงถึงเสมอว่าปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นไม่ได้เกิดจากสาเหตุเพียงสาเหตุเดียวแต่เกิดจากสภาวะที่อิงอาศัยกันเกิดขึ้น

การทบทวนวรรณกรรม

ก่อนที่จะศึกษาและอธิบายรายละเอียดในหัวข้อ “พระวชิรญาณกับการปฏิรูปพระพุทธศาสนาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว” ผู้ศึกษาได้ทำการสำรวจผลงานวิชาการที่เกี่ยวข้องกับหัวข้อดังกล่าว ซึ่งได้มีผลงานทางวิชาการหลักๆ ดังต่อไปนี้

เมื่อปี พ.ศ. 2518 งานเขียนของกิ ฐานิสสร ชื่อ “ประวัติศาสตร์ของคณะสงฆ์ไทยกับธรรมยุติประหาร” ให้ความเห็นว่า การก่อตั้งธรรมยุติกนิกายของพระวชิรญาณเป็นการแตกจากคณะสงฆ์ไทย(อนันตริยกรรม) และการตั้งศาสนาธรรมยุติเป็นเหตุให้พระจอมเกล้าได้บัลลังก์ เพราะมีสาวกเป็นบริวารมากมาย พวกเจ้าเสนาบดีก็จำเป็นต้องนิมนต์สึกมาครองราชย์ (กิ ฐานิสสร, 2518 : 78)

จากการศึกษาค้นคว้าของอัจฉรา กาญจนมัย ในปี พ.ศ. 2523 เรื่อง “การฟื้นฟูพระพุทธศาสนาในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (2325 – 2395)” ให้ความรู้ว่าการตั้งธรรมยุติกนิกายในสมัยรัชกาลที่ 3 เป็นการแสดงถึงว่าพระสงฆ์ประพฤติผิดนอกพระวินัยจำนวนมาก พระสงฆ์บางรูปก็ประพฤติผิดโดยการเล่นเพื่อน และบางครั้งพระหนุ่มเณรน้อยก็ประพฤติตนเป็นนักแสดงเที่ยวเกี่ยวผู้หญิง จนถึงกับทะเลาะวิวาทต่อยตีกัน (ห้องสมุดวชิรญาณ, หมุกกลอนสุภายิตและคำสอน เลขที่ 37 อ้างถึงใน อัจฉรา, 2523 : 145) อีกทั้งให้แนวคิดว่าการฟื้นฟูพระพุทธศาสนาของพระวชิรญาณน่าจะได้นำแนวคิดมาจากการเผยแพร่อิทธิพลของชาวตะวันตก เนื่องจากรูปแบบการเผยแผ่ศาสนาของธรรมยุติกนิกายมีลักษณะเช่นเดียวกับพวกมิชชันนารี

ต่อมาปี พ.ศ. 2524 นฤมล ชีรวัดน์ ได้ทำการศึกษาค้นคว้าเรื่อง “แนวพระราชดำริทางการเมืองของ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว” ได้ข้อสรุปว่า ในช่วงที่เจ้าฟ้ามงกุฎฯ ลี้ภัยทางการเมืองอยู่ในสมณ-เพศเป็นเวลา 27 ปี ทำให้พระองค์มีโอกาสเรียนรู้สภาพจริงของสังคมและโลกภายนอก ทำให้พระองค์ สามารถพัฒนาพระราชดำริทางการเมืองให้มีลักษณะเฉพาะขึ้น ทรงนำความสัมพันธ์ระหว่าง พระพุทธศาสนากับการเมืองไทยมาปรับใช้ให้เข้ากับสถานะของพระองค์ จนสามารถสร้างบารมีทาง การเมืองจากศาสนาให้เป็นที่ยอมรับว่าเหมาะสมที่จะได้เป็นพระมหากษัตริย์ต่อจากพระบาทสมเด็จพระนั่ง เเกล้าเจ้าอยู่หัว

ปี พ.ศ. 2528 ได้ปรากฏงานเขียนของกระจำนง นันทโพธิ์ ในหนังสือชื่อว่า “มหานิกาย-ธรรมยุต” ความ ขัดแย้งภายในของคณะสงฆ์ไทยกับการสื่อสารอำนาจปกครองระหว่างฝ่ายอาณาจักรและศาสนจักร กล่าว ว่าพระพุทธศาสนาเป็นองค์กรทางสังคมที่มีขนาดใหญ่และซับซ้อน มีความเกี่ยวข้องสัมพันธ์กับบุคคลทุก ระดับชั้นตั้งแต่ประมุขของรัฐจนถึงประชาชน สถาบันทางศาสนาประกอบด้วยองค์ประกอบทางด้าน ความคิดที่เป็นอุดมการณ์และหลักการ องค์ประกอบด้านบุคคลอันมีพระภิกษุเป็นแกนนำที่สำคัญ องค์ประกอบด้านวัตถุอันเป็นปัจจัยเพื่อการดำรงอยู่ องค์ประกอบทางด้านพิธีกรรมอันเป็นธรรมเนียม ปฏิบัติต่างๆ อีกมากมาย จึงเป็นธรรมดาอยู่เองที่ที่สถาบันดังกล่าวจะต้องมีความขัดแย้งและการต่อสู้ทั้ง ภายในและภายนอกที่สลับซับซ้อนเสมอมาพร้อมทั้งพยายามกล่าวถึงความไม่ชอบธรรมของธรรมยุติกนิกาย ที่มีความพยายามในการเข้าไปมีอำนาจในการปกครองคณะสงฆ์ไทย ธรรมยุติกนิกายเป็นนิกายของ พระสงฆ์ส่วนน้อยแต่สามารถที่จะปกครองสมณวงศ์มหานิกายซึ่งเป็นนิกายของพระสงฆ์ไทยส่วนใหญ่ ความไม่ชอบธรรมดังกล่าวมีตั้งแต่ครั้งพระวชิรญาณประดิษฐานสมณวงศ์ธรรมยุติกนิกายแล้ว ข้ออ้างต่างๆ ในการก่อตั้งสมณวงศ์ใหม่ของพระวชิรญาณนั้นหาแก่นสารไม่ได้เลย และธรรมยุติกนิกายนี้ก็พยายามที่จะมี บทบาททางการเมืองปกครองคณะสงฆ์อยู่เสมอ

งานศึกษาค้นคว้าของศรีสุพร ช่วงสกุล ในปีพ.ศ. 2529 เรื่อง “ความเปลี่ยนแปลงของคณะสงฆ์ : ศึกษา กรณีธรรมยุติกนิกาย พ.ศ. 2368 - 2464” กล่าวว่า ปัจจัยที่นำไปสู่การสถาปนาธรรมยุติกนิกายมิได้สืบ เนื่องมาจากปัจจัยทางการเมืองอย่างเดียวเท่านั้น ยังมาจากปัจจัยทางอัตตวิสัยของพระวชิรญาณ ซึ่งอยู่ใน สภาวะแวดล้อมของกระฎุมพีและความเปลี่ยนแปลงทางความคิดทางด้านมนุษยนิยม เหตุผลนิยม และ สังคมนิยม อันเป็นแนวความคิดที่ได้รับการเน้นในสมัยรัชกาลที่ 1 ยังมีผลให้พระวชิรญาณมีโอกาสที่จะ พัฒนาแนวความคิดของพระองค์ให้มีลักษณะของความเป็นเหตุเป็นผลอันมีรากฐานอยู่บนความจริงตาม ประสบการณ์ขึ้น อันนำมาสู่แนวความคิดพื้นฐานของธรรมยุติกนิกายในเวลาต่อมา

เมื่อครั้งพ.ศ. 2532 สมเด็จพระญาณสังวรฯ สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก (เจริญ สุวฑฺฒโน) ทรงพระนิพนธ์หนังสือ พุทธศาสนวงส์ ขึ้นเพื่อทำความเข้าใจเกี่ยวกับการเกิดขึ้นของสมณวงศ์ ธรรมเนียมปฏิบัติภายในประเทศไทย จุดประสงค์หลักของหนังสือเล่มนี้คือ พยายามแก้ข้อกล่าวหาที่ว่า “การเกิดขึ้นของธรรมเนียมปฏิบัติภายในประเทศไทยเป็นสังฆเภทหรือไม่” โดยพยายามแสดงให้เห็นว่าธรรมเนียมปฏิบัติภายในประเทศไทยไม่ใช่การแตกหักจากความคิดระหว่างมหานิกายกับนิกายที่ตั้งขึ้นใหม่ โดยสังเกตได้จากงานเขียนเล่าเรื่องของพุทธประวัติ (พระปฐมสมโพธิกถา) ของพระเถระในสังกัดนิกายทั้งสองที่มีลักษณะสอดคล้องกันจนกล่าวได้ว่าตั้งอยู่ในแนวทางการพัฒนาเดียวกัน เนื่องจากพระปฐมสมโพธิกถาที่ถูกประพันธ์โดยพระเถระฝ่ายธรรมเนียมปฏิบัติภายในประเทศไทยมีความสัมพันธ์กับแนวโน้มของความคิดทางศาสนาของหมู่ปัญญาชนตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๑ เป็นต้นมา นั้นหมายความว่า ความเปลี่ยนแปลงทางความคิดของธรรมเนียมปฏิบัติไม่ได้เกิดขึ้นอย่างทันควัน อีกทั้งกล่าวว่า ความคิดพื้นฐานของธรรมเนียมปฏิบัติภายในประเทศไทยไม่ได้มาจากตะวันตก เพราะมิชชันนารีชุดแรกเข้ามากรุงเทพฯ ใน พ.ศ. 2371 ปาลเลกัวซ์เข้ามาใน พ.ศ. 2373 (นฤมล ชีรวัฒน์, 2545: 20)

ปี พ.ศ. 2543 งานเขียนของ นิธิ เอียวศรีวงศ์ เรื่อง “พระปฐมสมโพธิกถากับความเคลื่อนไหวทางศาสนาในต้นรัตนโกสินทร์” ซึ่งเป็นบทความเรื่องหนึ่งในหนังสือ ปากไก่และใบเรือ ให้แนวคิดว่าธรรมเนียมปฏิบัติภายในประเทศไทยไม่ใช่เป็นการแตกหักจากความคิดระหว่างมหานิกายกับนิกายที่ตั้งขึ้นใหม่ โดยสังเกตได้จากงานเขียนเล่าเรื่องของพุทธประวัติ (พระปฐมสมโพธิกถา) ของพระเถระในสังกัดนิกายทั้งสองที่มีลักษณะสอดคล้องกันจนกล่าวได้ว่าตั้งอยู่ในแนวทางการพัฒนาเดียวกัน เนื่องจากพระปฐมสมโพธิกถาที่ถูกประพันธ์โดยพระเถระฝ่ายธรรมเนียมปฏิบัติภายในประเทศไทยมีความสัมพันธ์กับแนวโน้มของความคิดทางศาสนาของหมู่ปัญญาชนตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๑ เป็นต้นมา นั้นหมายความว่า ความเปลี่ยนแปลงทางความคิดของธรรมเนียมปฏิบัติไม่ได้เกิดขึ้นอย่างทันควัน อีกทั้งกล่าวว่า ความคิดพื้นฐานของธรรมเนียมปฏิบัติภายในประเทศไทยไม่ได้มาจากตะวันตก เพราะมิชชันนารีชุดแรกเข้ามากรุงเทพฯ ใน พ.ศ. 2371 ปาลเลกัวซ์เข้ามาใน พ.ศ. 2373 (นฤมล ชีรวัฒน์, 2545: 83 อ้างถึงใน นิธิ เอียวศรีวงศ์, 2543: 494)

งานเขียนของวินัย พงศ์ศรีเพียร เรื่อง “การพระศาสนาและการจัดระเบียบสังคมไทยตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ ถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว” ในปี พ.ศ. 2544 แสดงแนวคิดที่ว่า พระพุทธจักรและพระราชอาณาจักรทั้งสองต้องอาศัยกัน พระสงฆ์เป็นอุดมการณ์ของสังคม พระสงฆ์เป็นแบบอย่างทางจริยธรรมทางสังคม สังคมจะถือว่าเรื่องของพุทธจักรเป็นเรื่อง “ชั่วช้า ดิฉัฏสงฆ์” มิได้ แม้อำนาจทางโลกย์และทางธรรมจะแยกจากกัน แต่เมื่อระบบจริยธรรมล่มสลายลงทางฝ่ายอาณาจักรก็สามารถเข้าแทรกแซงฝ่ายพุทธจักรได้ อีกทั้งได้แสดงให้เห็นว่า ตั้งแต่สมัยสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีจนถึงสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้มีเหตุการณ์ที่พระสงฆ์กระทำผิดพระวินัยมาโดยตลอด และจะเห็นพระราชกรณียกิจของพระมหากษัตริย์ในการชำระพระวินัยของพระสงฆ์ให้บริสุทธิ์

ต่อมาปี พ.ศ. 2545 ได้มีงานเขียนเรื่องสำนึกทางประวัติศาสตร์ของเถรวาท ซึ่งเป็นเนื้อหาส่วนหนึ่งในบทความ “ความสำคัญของพระวินัยในประวัติศาสตร์พุทธศาสนาเถรวาท : จากสังคายนาครั้งที่ 1 ถึงธัมม - นันทาสามเณร” ของชาญณรงค์ บุญหนุน ได้แสดงว่า ประวัติศาสตร์จะชี้ให้เห็นรากเหง้าของสถาบันว่ามี ความเป็นมาอย่างไร สถานะของเถรวาทปัจจุบันจะถือว่า “ศักดิ์สิทธิ์” ก็ต่อเมื่อสามารถอ้างอิงได้ว่าการดำรง อยู่ของสถาบันตนสืบเนื่องมาจากอดีตโดยไม่ขาดสาย ในทางกลับกัน การที่จะทำลายความศักดิ์สิทธิ์ของ อีกสถาบันหนึ่งมีอยู่ 2 วิธี คือ 1) เปลี่ยนประวัติศาสตร์ 2) ทำให้เห็นว่าการดำรงอยู่ปัจจุบันนั้นไม่มี ประวัติศาสตร์รองรับ ประวัติศาสตร์จึงมีความสำคัญอย่างยิ่งต่อสถานภาพของพระพุทธศาสนา

ในปี พ.ศ. 2546 งานเขียนของสายชล สัตยานุรักษ์ ชื่อ “พุทธศาสนากับแนวคิดทางการเมืองในรัชสมัย พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก (พ.ศ.2325 – 2352)” สรุปความว่า การสถาปนากรุงรัตนโกสินทร์ เป็นการสร้างศูนย์กลางของรัฐใหม่ที่มีลักษณะเฉพาะตัว เนื่องจากหลังการสถาปนากรุงรัตนโกสินทร์ขึ้น แล้ว สังคมไทยได้เปลี่ยนแปลงไปคือมีชนชั้นกระฎุมพีมากขึ้นกว่ายุคที่ผ่านมา ทำให้ความคิดแบบมนุษย นิยม สังจ-นิยม และเหตุผลนิยม ได้กลายเป็นพื้นฐานรองรับพระพุทธศาสนาแบบใหม่ที่ชนชั้นนำสถาปนา ขึ้นเป็นหลักการของสังคมในเวลานั้น ชนชั้นนำในสมัยรัชกาลที่ ๑ ได้เน้นความคิดทางพระพุทธศาสนา แบบมนุษยนิยมเพื่อสร้างสิทธิธรรมแก่ระบบการเมืองที่ได้รับการสถาปนาขึ้นใหม่และแก่ผู้ปกครอง เพื่อ เน้นความสัมพันธ์ระหว่างคณะสงฆ์กับพระราชาณาจักรในลักษณะที่จะเอื้อให้ฝ่ายพระราชาณาจักร ควบคุมดูแลคณะสงฆ์ได้มากขึ้นและเพื่อทำหน้าที่จัดระเบียบและควบคุมสังคมในระหว่างที่มีปัญหาใน ระบบไพร่ ความคิดทางพระพุทธศาสนาที่ได้รับการเน้นขึ้นนี้ได้รับการสถาปนาขึ้นอย่างเป็นระบบจน กลายเป็นอุดมการณ์ของรัฐในที่สุด

ซึ่ง นิธิ เอียวศรีวงศ์ ได้ให้แนวคิดในคำนำเสนอ ในหนังสือพุทธศาสนากับแนวคิดทางการเมืองในรัช สมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก (พ.ศ.2325 – 2352) ซึ่งเป็นงานเขียนของสายชล สัตยานุรักษ์ ไว้ว่า ความเปลี่ยนแปลงในแนวคิดทางพระพุทธศาสนาดังกล่าวนี้(รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า จุฬาโลก) มีปฏิสัมพันธ์กับความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ, สังคม และวัฒนธรรม มีความสัมพันธ์ เชื่อมโยงโดยตรงกับความเคลื่อนไหวทางศาสนาที่เรียกกันว่าการตั้งคณะธรรมยุติกนิกาย และจะไม่มี ความเข้าใจความเคลื่อนไหวที่เรียกว่าธรรมยุติกนิกายได้เลย ถ้าไม่มองความเปลี่ยนแปลงที่มีมาก่อนในสังคมไทย จะเข้าใจความเปลี่ยนแปลงได้ก็ต้องพิจารณาปัจจัยภายในให้ดี ว่า คนกลุ่มไหนเป็นเอเยนต์ของความ เปลี่ยนแปลง เขาคิดอะไรอยู่ เขามีผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจ สังคม และการเมืองตรงไหน ใครคือศัตรู ของเขา ศัตรูของเขาคิดอะไรและมีผลประโยชน์ต่างๆ อย่างไร อะไรคือความขัดแย้งที่แท้จริงระหว่างเขา และศัตรู เขาจะเรียกพวกให้มากเพื่อเอาชนะได้อย่างไร

วัตถุประสงค์ของการศึกษา

1. เพื่อศึกษาและทำความเข้าใจถึงสาเหตุของการปฏิรูปพระพุทธศาสนาและการนำสมณวงศ์ธรรมยุติกนิกายเข้ามาก่อตั้งในประเทศไทย
2. เพื่อศึกษาและทำความเข้าใจสถานภาพและบทบาทของสมณวงศ์ธรรมยุติกนิกายต่อพลวัตทางสังคมในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

งานเขียนชิ้นนี้ได้มองมูลเหตุของการปฏิรูปสถาบันสงฆ์และการกำเนิดขึ้นของสมณวงศ์ธรรมยุติกนิกาย โดยใช้มุมมองแบบ Microdynamism โดยมองว่าจุดมุ่งหมายที่แท้จริงของการปฏิรูปคณะสงฆ์ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้นเกิดจากปัจจัยภายในสังคมไทยเป็นหลัก คือ เกิดจากเจตนารมณ์ส่วนตัวของพระวชิรญาณเอง (original change) โดยมีเหตุผลทางการเมืองแอบแฝง จุดมุ่งหมายที่แท้จริงของการปฏิรูปพระพุทธศาสนาไม่ได้เกิดจากคำกล่าวอ้างว่า “สถาบันสงฆ์ขณะนั้นมีพระวินัยหย่อนยาน” เป็นหลัก อย่างที่จารีตของสังคมไทยได้ตีความคำตอบไว้อย่างสำเร็จรูป หากแต่คำกล่าวอ้างนี้เป็นเพียงปัจจัยส่วนหนึ่งแห่งการปฏิรูปเท่านั้นแต่ไม่ใช่มูลเหตุที่แท้จริง

สมมติฐานที่ได้วิเคราะห์ไว้ดังกล่าวข้างต้น มิได้มีจุดมุ่งหมายเพื่อแสดงว่าผู้ใดผู้หนึ่งเป็นฝ่ายผิด มิได้มีจุดมุ่งหมายในการศึกษาว่าการกระทำของพระวชิรญาณจะเป็นการก่อให้เกิดสังฆเภทในประเทศไทยหรือไม่ และไม่ได้อธิบายให้เห็นด้วยหรือไม่ต่อการกำเนิดขึ้นของธรรมยุติกนิกาย หรือการกำเนิดของธรรมยุติกนิกายได้ก่อให้เกิดผลเสียแต่ประการใด แต่ต้องการนำเสนอและอธิบายในสิ่งที่คาดว่าเป็นมูลเหตุที่แท้จริงของความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในประวัติศาสตร์ ในฐานะบุคคลภายนอกที่ไม่ได้มีอคติต่อฝ่ายหนึ่งฝ่ายใด โดยใช้ฐานคิดจากวิธีการทางประวัติศาสตร์และจากพุทธวิธีดังได้กล่าวไว้ข้างต้น

ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

1. สามารถอธิบายถึงสาเหตุของการปฏิรูปพระพุทธศาสนา ตลอดจนการประดิษฐาน สมณวงศ์ธรรมยุติกนิกายในประเทศไทยสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้อย่างชัดเจน
2. เข้าใจถึงสถานภาพและบทบาทของสมณวงศ์ธรรมยุติกนิกายที่มีผลต่อการเปลี่ยนแปลงทางสังคมในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

2. พระวชิรญาณกับบทบาทการปฏิรูปพระพุทธศาสนา

พระราชประวัติพระวชิรญาณ ก่อน พ.ศ. 2372

พระวชิรญาณก่อนที่ทรงผนวชทรงมีพระนามว่า เจ้าฟ้ามงกุฎฯ ทรงเป็นพระราชโอรสองค์ที่ 43 ในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย (รัชกาลที่ 2 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์) และสมเด็จพระศรีสุริเยนทรามาดย์ บรมราชินี ทรงพระราชสมภพเมื่อวันพฤหัสบดี ขึ้น 14 ค่ำ เดือน 11 ปีชวด จศก จ.ศ. 1166 ตรงกับวันที่ 18 ตุลาคม 2347 ซึ่งในเวลานั้นสมเด็จพระบรมชนกนาถ (พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย) ยังดำรงพระยศเป็นสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าฯ กรมหลวงอิศรสุนทร

เมื่อ พ.ศ. 2355 พระชนมายุ 9 พรรษา มีการพระราชพิธีลงสรง ซึ่งทำเป็นครั้งแรกในกรุงรัตนโกสินทร์ ได้รับพระราชทานพระนามจารึกในพระสุพรรณบัฏว่า “สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ามงกุฎ สมมุติเทววงศ์ พงศ์อิศรภักดิ์ รัชทายาทกุมาร ” (พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ฉบับหอสมุดแห่งชาติ, 2504 : 484)

ปี พ.ศ. 2359 พระชนมายุได้ 13 พรรษา สมเด็จพระบรมชนกนาถโปรดให้ตั้งการพระราชพิธีโสกันต์ เต็มตามพระอิสริยยศของพระเจ้าลูกยาเธอชั้นเจ้าฟ้า

พ.ศ. 2360 เมื่อมีพระชนมายุ 14 พรรษา ทรงบรรพชาเป็นสามเณร ณ พระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ในพระบรมมหาราชวัง โดยมีสมเด็จพระสังฆราช (มี) วัดมหาธาตุฯ เป็นพระอุปัชฌาย์ สมเด็จพระญาณสังวร (สุก) เป็นพระอาจารย์ถวายศีล บรรพชาแล้วเสด็จไปประทับ ณ วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์⁷ เป็นเวลา 7 เดือน จึงทรงลาบรรพชา

ต่อมาเมื่อพระชนมายุ 20 พรรษา พ.ศ. 2367 ทรงผนวชเป็นพระภิกษุตามโบราณราชประเพณี โดยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้มีการสมโภชเวียนเทียนในพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยมายังพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม เพื่อทำพิธีอุปสมบท โดยมีสมเด็จพระสังฆราช (ด่อน) วัดมหาธาตุฯ เป็นพระอุปัชฌาย์ แต่ไม่ปรากฏว่าผู้ใดเป็นพระกรรมวาจาจารย์และพระอนุสาวนาจารย์ พระองค์ได้รับฉายาทางธรรมว่า วชิรญาณโณ ได้เสด็จประทับแรมอยู่ในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดารามและมีการฉลอง 1 คืน รุ่งขึ้นจึงได้เสด็จไปประทับอยู่ ณ วัดมหาธาตุฯ เมื่อทรงผนวชแล้วประทับอยู่วัดมหาธาตุอันเป็นพระอารามที่สถิตของสมเด็จพระสังฆราชผู้เป็นพระอุปัชฌาย์ เป็นเวลา 3 วัน เพื่อทรงปฏิบัติ

⁷ ตั้งอยู่ด้านเหนือของพระบรมมหาราชวัง

อุปฌาย์วัดตามควรแก่วินัยนิยม แล้วเสด็จไปประทับอยู่ที่วัดสมอราย^๘ เพื่อทรงศึกษาปฏิบัติวิปัสสนาธุระตามธรรมเนียมของเจ้านายผู้ทรงผนวชเพียงพรรษาเดียวในครั้งนั้น

ภายหลังจากทรงผนวชได้ 15 วัน พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยเสด็จสวรรคตอย่างกะทันหัน โดยมีได้ตั้งรัชทายาทสืบแทนพระองค์ จึงทำให้แผ่นดินว่างพระมหากษัตริย์

การเมืองไทยปลายรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

เพื่อให้เข้าใจสถานการณ์ก่อนการขึ้นครองราชย์ของรัชกาลต่อจากพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย จึงจำต้องขอล่าวเรื่องการเมืองปลายรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยก่อน โดยสังเขป ดังนี้

ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย พระองค์ทรงดำเนินนโยบายทางการเมืองที่น่าสนใจอยู่ประการหนึ่งคือ พระองค์ใช้วิธีที่เรียกว่า “แบ่งแยกแล้วปกครอง” โดยให้มีการคานอำนาจทางการเมืองระหว่างเจ้านายชั้น “เจ้าฟ้า” และเจ้านายชั้น “พระองค์เจ้า” พระองค์จะไม่ทรงมอบอำนาจทางการเมืองที่เด็ดขาดให้แก่เจ้านายฝ่ายหนึ่งฝ่ายใด เหตุการณ์ที่แสดงให้เห็นเจตนารมณ์นี้อย่างเด่นชัดคือ ภายหลังจากการสิ้นพระชนม์ของกรมพระราชวังบวรมหาด้านสุโขทัย ซึ่งดำรงตำแหน่งวังหน้าในสมัยรัชกาลที่ 2 แล้ว พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยก็ได้ทรงแต่งตั้งเจ้านายพระองค์ใดให้มาดำรงตำแหน่งนี้ ทั้งตำแหน่งวังหน้าและวังหลังให้ว่างจนกระทั่งสิ้นรัชกาล มีผลให้เจ้านายฝ่ายเจ้าฟ้าและเจ้านายฝ่ายพระองค์เจ้าแข่งขันกันเพื่อมีอำนาจทางการเมืองตลอดรัชกาลเช่นกัน

วิเทโศบายดังกล่าวทำให้พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยมีต้องทรงทุ่มเทให้กับการบริหารราชการแผ่นดินมากนัก เนื่องจากทั้งเจ้านายระดับเจ้าฟ้าและเจ้านายระดับพระองค์เจ้าจะทำหน้าที่ในการกำกับราชการแผ่นดินแทนพระองค์ แต่ทั้งนี้พระองค์จะทรงมอบหมายให้กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ (พระองค์เจ้าชายทับ) ทำหน้าที่กำกับราชการในส่วนที่สำคัญ จึงทำให้กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์เป็นที่เคารพและยำเกรงของขุนนางทั่วไป พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยจึงทรงสามารถใช้เวลาไปกับการศึกษาทางด้านศิลปวัฒนธรรมในแขนงต่างๆ ได้อย่างสำราญพระราชหฤทัย

ด้วยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยมิได้ทรงสถาปนาพระราชโอรสพระองค์ใดพระองค์หนึ่งเป็นรัชทายาท เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยสวรรคตแล้ว แผ่นดินไทยจำเป็นจะต้องมีพระมหากษัตริย์ปกครอง แต่การสืบราชสันตติวงศ์นี้ไม่มีกฎหมายที่เฝ้าหวัดกำหนดไว้แน่นอน ดังนั้นจึงเป็น

^๘ ปัจจุบันชื่อวัดราชวิเวทราชวรวิหาร ตามนามที่ได้รับพระราชทานจากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว การที่ทรงย้ายมาจำพรรษาที่วัดนี้เพราะยึดคติโบราณคือเมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงผนวชก็จำพรรษาที่วัดนี้

ธรรมเนียมว่า เมื่อพระมหากษัตริย์เสด็จสวรรคต เจ้านายและขุนนางชั้นสูงจะต้องมีหน้าที่ประชุมปรึกษาหารือกันเพื่อเลือกพระมหากษัตริย์พระองค์ใหม่

เนื่องด้วยเจ้านายที่อยู่ในข่ายที่จะเป็นกษัตริย์สืบแทนในเวลานั้น มีอยู่ 2 พระองค์ คือ เจ้าฟ้ามงกุฎฯ (พระวชิรญาณในขณะนั้น) ซึ่งเป็นเจ้านายชั้นเจ้าฟ้า และเจ้านายชั้นพระองค์เจ้าคือ กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ (พระองค์เจ้าชายทับ) ซึ่งตามพระราชประเพณีแล้ว เจ้าฟ้ามงกุฎฯ (หรือ พระวชิรญาณในเวลานั้น) อยู่ในฐานะที่จะเสด็จขึ้นครองราชย์เพราะทรงเป็นสมเด็จพระเจ้าฟ้าพระราชโอรสองค์ใหญ่อันเกิดแต่พระอัครมเหสีในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย แต่ในช่วงระยะเวลานั้น พระเจ้าลูกยาเธอกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ (พระองค์เจ้าชายทับ) แม้ว่าจะประสูติแต่เจ้าจอมมารดาเรียบพระสนมเอก แต่พระองค์เจริญพระชนมพรรษามากกว่าเจ้าฟ้ามงกุฎฯ ถึง 17 ปี อีกทั้งพระองค์ยังได้รับความไว้วางพระราชหฤทัยจากพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ให้ทรงบังคับบัญชาปฏิบัติราชการแผ่นดินต่างพระเนตรพระกรรณมาโดยตลอด พระองค์ได้ดำเนินพระราชภารกิจทางการเมืองมาแต่เมื่อพระชนมายุเพียง 21 ปี โดยพระราชบิดาทรงแต่งตั้งให้เป็นประธานคณะกรรมการพิจารณาคดีกรมขุนกษัตริยานุชิตเป็นขบถ พระองค์จึงทรงได้รับสถาปนาทรงกรมขึ้นเป็นกรมขุนเจษฎาบดินทร์ จากนั้นก็เข้ารับราชการสนองพระเดชพระคุณแก่แผ่นดินอีกมากมายซึ่งล้วนแต่สำคัญ จึงทรงรอบรู้กิจการบ้านเมืองเป็นอย่างดี และราชการบ้านเมืองในช่วงเวลานั้นอยู่ในอำนาจของกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์เกือบทั้งหมดจึงทำให้มีผู้คนยำเกรงนับถือเป็นอันมาก และสถานการณ์ในขณะนั้นก็เอื้อให้กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ได้รับการคัดเลือกให้ดำรงฐานะขึ้นครองราชย์สมบัติ เนื่องจากเจ้าฟ้ามงกุฎฯ ยังทรงผนวชอยู่ในฝ่ายศาสนาจักร อีกทั้งเจ้านายชั้นเจ้าฟ้าที่สนับสนุนพระวชิรญาณได้สละบุญไปจำนวนมาก พระวชิรญาณจึงขาดการสนับสนุน ด้วยเหตุนี้บรรดาเจ้านายชั้นพระองค์เจ้าและเสนาบดีหลายท่าน ต่างสนับสนุนให้กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ขึ้นครองราชย์สมบัติ เป็นพระมหากษัตริย์รัชกาลที่ 3 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ พระนามว่า “พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว”

สำหรับพระวชิรญาณเมื่อทรงทราบว่า พระราชวงศ์และเสนาบดีได้ถวายราชสมบัติแก่พระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์แล้ว ทรงเห็นภัยอันเกิดจากความระแวงที่ครอบคลุมอยู่ในบ้านเมืองระหว่างพระมหากษัตริย์พระองค์ใหม่กับพระองค์เอง พระองค์จึงตัดสินใจตัดสินพระทัยครองสมณเพศต่อไป แล้วตั้งพระทัยศึกษาเล่าเรียนพระปริยัติธรรม ทั้งฝ่ายคันถธุระและวิปัสสนาธุระจนมีความรู้ทางพระพุทธศาสนาเป็นอย่างดี ได้ทรงศึกษาอยู่ในสำนักอาจารย์ ณ วัดสมอราย และเสด็จไปทรงศึกษา ณ วัดราชสิทธิาราม อันเป็นสำนักวิปัสสนาที่สำคัญอีกแห่งหนึ่งในยุคนั้น แต่ไม่ได้ประทับอยู่ประจำ เสด็จไปมาระหว่างวัดราชสิทธิารามกับวัดสมอราย อีกทั้งศึกษาภาษาเขมรหรือภาษาบาลี เพื่อจะได้สามารถอ่านพระไตรปิฎกได้ด้วยพระองค์เอง อันจะเป็นส่วนช่วยสนับสนุนในการศึกษาพระปริยัติธรรมให้ยิ่งขึ้นไปโดยลำพังพระองค์ต่อไป

เมื่อหลังออกพรรษา จึงเสด็จจากวัดสมอรายกลับมาประทับที่วัดมหาธาตุ ได้ศึกษาภาษาบาลีกับพระวิเชียรปรีชา (ภู) เจ้ากรมราชบัณฑิต เป็นเวลา 3 ปี ในระหว่างที่ทรงศึกษาพระปริยัติธรรมอยู่นั้นทรงพิจารณาอย่างละเอียดทั่วถึง ทำให้ประจักษ์แก่พระราช-เหตุที่ว่าวัตรปฏิบัติและอาจารย์สมย์ที่ได้สั่งสอนสืบกันมาได้คลาดเคลื่อนและหย่อนยานไปเป็นอันมาก จึงทรงรู้สึกลดสังเวชพระราชเหตุ ถึงกับทรงเห็นว่ารากเหง้าเค้ามูลแห่งการบรรพชาอุปสมบทจะเสื่อมสูญเสียแล้ว แล้วมีพระราชวินิจฉัยว่า ศาสนวงศันนั้นอันตรายมาตั้งแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยาแตกแก่พม่าในปี พ.ศ. 2310 แล้ว

ในระหว่างที่ทรงกำลังปริวิตถึงเรื่องความเสื่อมสูญแห่งวงศ์บรรพชาอุปสมบทอยู่นั้นเอง ก็ได้ทรงพบพระเถระชาวมัญจาคะสีมาถกยาณีรูปหนึ่งคือ บวชมาแต่เมืองมอญ มาอยู่วัดบรมวงศา ได้เป็นพระราชาคณะที่พระสุเมธมุนี (ชาย พุทฺธวโธ) เป็นผู้ชำนาญพระวินัยปิฎก มีวัตรปฏิบัติเคร่งครัด สามารถทูลอธิบายเรื่องวัตรปฏิบัติของพระสงฆ์รามัญคณะสีมาถกยาณีให้ทรงทราบอย่างพิสดาร ทรงพิจารณาเห็นว่าสอดคล้องต้องกันกับพระพุทฺธพจน์ที่ได้ทรงศึกษามาจากพระไตรปิฎก ทำให้ทรงเลื่อมใสและทรงรับเอาพระวินัยวงศันนั้นมาปฏิบัติ พระวชิรญาณจึงทำทัฬหีกรรม ทรงอุปสมบทซ้ำในคณะสงฆ์รามัญสีมาถกยาณีอีกครั้งหนึ่ง โดยมีพระสุเมธมุนี (ชาย พุทฺธวโธ) เป็นพระอุปัชฌาย์ ขณะนั้นตรงกับปี พ.ศ. 2368

พ.ศ. 2369 พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชประสงค์ให้พระวชิรญาณเข้าสอบไล่พระปริยัติธรรมหน้าพระที่นั่ง ช่วงเวลาที่ประทับอยู่ ณ วัดมหาธาตุฯ พระวชิรญาณทรงสั่งสอนกุลบุตรให้เล่าเรียนศึกษา โดยทรงเน้นข้อวินัยวัตรและสูตรตันตปฏิบัติต่างๆ ให้ถูกต้องตามพระธรรมวินัย มีพระสงฆ์ประพฤติตามเยี่ยงอย่างพระองค์หลายรูป จนถึงปี พ.ศ. 2372 พระวชิรญาณทรงพระราชดำริว่า บัดนี้พระองค์ประทับอยู่ที่วัดมหาธาตุฯ ซึ่งอยู่ท่ามกลางสงฆ์หมู่ใหญ่ หากพระองค์จะทรงประพฤติวัตรปฏิบัติที่แตกต่างจากคณะสงฆ์ส่วนใหญ่ในสำนักพระอุปัชฌาย์จะทำให้เกิดความขุ่นเคืองต่อกันระหว่างพระองค์กับคณะสงฆ์เดิม พระองค์จึงทรงย้ายจากวัดมหาธาตุฯ มาประทับ ณ วัดสมอราย ทรงมีศิษย์ที่ถือวัตรปฏิบัติอย่างพระวชิรญาณ ราว 20 รูป ตามเสด็จไปวัดสมอรายบ้าง คงอยู่ที่วัดมหาธาตุฯ บ้าง ในเวลานั้นสมเด็จพระยาปวเรศวริยา-ลงกรณ์ ซึ่งร่วมพระราชดำริในเรื่องการจัดตั้งสมณวงศ์ธรรมยุติกนิกาย ก็ทรงผนวชและประทับอยู่ที่วัดมหาธาตุฯ มิได้ตามเสด็จไปอยู่วัดสมอรายด้วย

บทบาทของพระวชิรญาณต่อการปฏิรูปพระพุทธศาสนา

ขณะที่พระวชิรญาณเสด็จกลับไปประทับอยู่ ณ วัดสมอราย เมื่อ พ.ศ. 2372 ก็ทรงประพฤติปฏิบัติตามวินัยที่ทรงสอบสวนเห็นว่าถูกต้องตามพุทธบัญญัติแล้ว พระองค์ได้ทรงบอกพระไตรปิฎกสอนบรรดาสาธุศิษย์ของพระองค์ต่อมา มีผู้นิยมเลื่อมใสศรัทธาและมีพระสงฆ์รับประพฤติปฏิบัติตามลัทธิธรรมวินัยซึ่ง

ทรงนิยมมากขึ้นตามลำดับ แล้วก่อตั้งคณะธรรมยุติกนิกาย^๙ ขึ้นเมื่อ พ.ศ.2372 หลังจากที่ทรงผนวชมาได้เพียง 5 พรรษาเท่านั้น

พระวชิรญาณได้ทรงสร้างอาณาจักรของพระองค์ขึ้นในวงการคณะสงฆ์ไทย โดยการแบ่งแยกพระสงฆ์จำนวนหนึ่งออกจากหมู่คณะ ทรงพยายามรื้อฟื้นพระพุทธศาสนาโดยนำพาคณะสงฆ์ที่ดั่งขึ้นใหม่กลับไปหารากเหง้าและแบบแผนอันถูกต้องตามหลักพระพุทธศาสนา ทรงจัดระเบียบทางสังคมทั้งทางโลกและทางธรรม เพื่อให้สอดคล้องกับอุดมคติของพระพุทธศาสนาเถรวาทมากที่สุด โดยสิ่งสำคัญที่พระวชิรญาณทรงให้ความสำคัญต่อคณะสงฆ์ที่ดั่งขึ้นใหม่คือ การปฏิบัติตามพระวินัยอย่างเคร่งครัด ด้วยหลักการที่ว่า พระปาติ-โมกขสังวรวินัยชื่อว่าพระศาสนา ถ้าพระภิกษุยังทรงพระปาติโมกข์บริบูรณ์อยู่ตราบใด พระศาสนายังดั่งอยู่ตราบนั้น กล่าวได้ว่าการที่พระวชิรญาณทรงตั้งระเบียบวัตรปฏิบัติสำหรับคณะสงฆ์ธรรมยุติกนิกาย จึงเป็นการรื้อฟื้นพระพุทธศาสนาส่วนที่บกพร่องของสมณวงศ์สยามมาแต่โบราณ

การก่อตั้งคณะสงฆ์ธรรมยุติกนิกายขึ้นในปี พ.ศ. 2372 มีพระที่มาร่วมประพาศพระธรรมวินัยอย่างเคร่งครัด เป็นพระเถระผู้เป็นคณวสีธรรมยุติกนิกาย 10 รูป คือ

1. พระวชิรญาณ (เจ้าฟ้ามงกุฎฯ)
2. พระปัญญาอัคคเถระ หรือต่อมาคือ สมเด็จพระสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์
3. พระปุสสเถระ หรือต่อมาคือ สมเด็จพระสังฆราช (สา ปุสฺสเทโว) วัดราชประดิษฐ์
4. พระพุทธสิริเถระ หรือต่อมาคือ สมเด็จพระวันรัต (ทับ พุทฺธสิริ) วัดโสมนัสวิหาร
5. พระพุทธสันหเถระ หรือต่อมาคือ พระอมรโมลี (นพ พุทฺธิสฺสโน) วัดบุปผาราม
6. พระธรรมสิริเถระ หรือต่อมาคือ พระเทพโมลี (เลี่ยม) วัดเครือวัลย์วรวิหาร
7. พระสุวัฑฒนเถระ หรือต่อมาคือ พระปลัดเรือง วัดบวรนิเวศวิหาร
8. พระพรหมสรเถระ หรือต่อมาคือ พระญาณรักจิต (สุข) วัดบรมนิवास (ต่อมालาสิกขาเป็นขุนนาง คือ พระธรรมการบดี)
9. พระธัมมรักจิตเถระ หรือต่อมาคือ พระครูปลัดทัต วัดบวรนิเวศวิหาร (ต่อมालาสิกขาเป็นขุนนาง คือ พระศรีภูริปริชา)

^๙ ธรรมยุติกนิกายหรือเรียกสั้นๆ ว่า ธรรมยุต ชื่อนี้แปลว่า ผู้ประกอบด้วยธรรม หรือชอบด้วยธรรม หรือปฏิบัติตามธรรม คณะสงฆ์นี้แสวงหาว่าข้อใดเป็นธรรม เป็นวินัย เป็นสัตตสุต (คำสั่งสอนของพระศาสดา) แล้วปฏิบัติข้อนั้น (ญาณสังวร (สุวฑฺฒโน), สมเด็จพระ 2531 : 3)

10. พระโสภิตเถระ หรือต่อมาคือ พระศรีสุทิวังศ์ (ฟัก สาลักขณ์) วัดบวรนิเวศวิหาร (ต่อมาลาสิกขาเป็นขุนนาง คือ พระยาศรีสุนทรโวหาร) (พลาติชัย ลิทธิธัญกิจ 2547 : 63)

ปี พ.ศ. 2379 ทางวัดบวรนิเวศวิหารว่างเจ้าอาวาส พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงอาราธนา พระวชิรญาณจากวัดสมอรายให้เสด็จมาประทับเป็นเจ้าอาวาส ณ วัดใหม่บางลำพู ที่สมเด็จพระราชวังบรมมหาศัคคิพลเสพทรงสร้าง และพระราชทานนามใหม่ว่า วัดบวรนิเวศวิหาร ขณะนั้นพระองค์มีพระชนมายุได้ 32 พรรษา และทรงผนวชได้ 12 พรรษา พระองค์ได้จัดการระเบียบการคณะสงฆ์ การปกครองวัด การอบรมสั่งสอนฆราวาสตามคคิธรรมยุติกนิกาย ทรงปรับปรุงการศึกษาปรีชัทธิธรรมอย่างจริงจังปรากฏว่าพระสงฆ์วัดบวรนิเวศวิหารสามารถสอบได้เปรียญสูงๆ เป็นจำนวนมาก

เมื่อเสด็จมาอยู่ครองวัดบวรนิเวศวิหารทรงตั้งขนบธรรมเนียมต่างๆ จัดวางระเบียบการคณะสงฆ์และการปกครองวัดตลอดจนการสั่งสอนสัปปุริสให้บริบูรณ์ตามคคิธรรมยุติกนิกาย ได้ตั้งพระประสงค์ (ดำรงราชานุภาพ, 2514 : 85) โดยทรงพยายามชำระแนวคำสอนให้เป็นปรัชญาที่มีเหตุผล (Rationnal Philosophy) เพื่อให้สอดคล้องกับหลักวิทยาศาสตร์ของชาวตะวันตก โดยเน้นที่แก่นสารของพระพุทธศาสนาและสัจธรรมอันลึกซึ้งที่จะนำไปสู่ความหลุดพ้นสำหรับเป็นแบบปฏิบัติของพระสงฆ์ในสำนักวัดนี้ ตลอดไปถึงคณะศิษยานุศิษย์สมณวงศ์ธรรมยุติกนิกายที่อยู่ในสำนักวัดอื่น ก็คือ

1. ธรรมเนียมการทำวัตรเช้า – ทำวัตรเย็น ซึ่งเป็นกิจวัตรที่พระภิกษุ – สามเณรจะต้องปฏิบัติเป็นประจำทุกวัน ทรงพระนิพนธ์บทนมัสการพระขึ้นใหม่เป็นภาษามคธ เป็นร้อยแก้วบ้าง เป็นคาถาบ้าง อีกทั้งทรงเลือกพระสูตรต่างๆ (เพื่อใช้สวดต่อจากบทนมัสการพระ) ให้ภิกษุ – สามเณรใช้สวดผลัดวันกันไป

2. พระวชิรญาณทรงพยายามทำให้คำสอนทางศาสนาของธรรมยุติกนิกายเป็นที่เข้าใจได้ในหมู่มชน พระวชิรญาณจึงได้ตั้งโรงพิมพ์ขึ้นที่วัดตึกเพื่อตีพิมพ์เอกสารทางศาสนาออกเผยแพร่ พร้อมทั้งกำหนดการธรรมเนียมธรรมสวนะ หรือการฟังธรรมในวันพระ เมื่อถึงวันพระถึงปักข์และเต็มปักข์ กำหนดให้มีการฟังธรรมเสมอไป มีเทศนาเช้าสามโมงกัณฑ์หนึ่ง และบ่ายสามโมงกัณฑ์หนึ่ง อีกทั้งพระองค์เสด็จลงประทานอุโบสถศีลและทรงเทศนาเป็นพื้น ทรงเทศนาโดยฝีพระโอษฐ์ มุ่งที่จะใช้ปฏิภาณไหวพริบให้เกิดความเข้าใจมากกว่าการอ้างบาลี แม้พระรูปอื่นก็ทรงฝึกให้เทศนาโดยฝีปากเหมือนกัน

3. ธรรมเนียมวิสาลบูชา เมื่อถึงวันเพ็ญเดือนหก ทำวิสาลบูชา มีการเดินเวียนเทียนและแสดงพระธรรมเทศนาด้วยเรื่องปฐมสมโพธิ

4. ธรรมเนียมอัฐมีบูชา เมื่อถึงวันแรม 8 ค่ำ เดือน 6 ให้ทำการบูชาเหมือนอย่างวิสาลบูชา และมีเทศนาด้วยเรื่องนั้น อีกทั้งพระองค์ได้ทรงพระราชนิพนธ์คาถาสำหรับสวดในพิธีทั้ง 2 คราวนี้ด้วย

5. ธรรมเนียมมาฆบูชา เมื่อถึงวันเพ็ญ เดือน 3 มีการเทศนาด้วยเรื่องโอวาทปาติโมกข์

6. ธรรมเนียมกฐิน ทรงมีพระประสงค์ต้องการให้ทำตามสมัยพุทธกาล ในการกรานกฐินตามสมัย ประเพณีนิยมในสังคมไทยขณะนั้น ทายกได้นำผ้าที่ทำสำเร็จรูปแล้วมาทอด ซึ่งไม่ถูกต้องตามสมัย พุทธกาลที่กำหนดให้ทำ ชัก กะ ตัด เย็บ และย้อมผ้าให้เสร็จภายในวันเดียว แต่เนื่องจากวัดบวรนิเวศวิหารซึ่งเป็นพระอารามหลวงซึ่งรับพระกฐินหลวงที่พระมหากษัตริย์และพระบรมวงศานุวงศ์ทรงทอดตาม ธรรมเนียมที่ทำกันมาแต่โบราณนั้น จึงไม่สามารถเปลี่ยนแปลงได้อันใด พระวชิรญาณกำหนดแก้ไขเฉพาะ ฝ่ายวัด (เป็นการภายใน) โดยทรงรับพระกฐินตามธรรมเนียมของบ้านเมืองแล้ว เอาผ้าไตรพระกฐินนั้นมา เลาะออกเป็นท่อนผ้า แล้วกะ ตัด เป็นอันตราวสากหรือ อุดตราสงค์ เย็บ – ย้อมให้เสร็จในวันนั้น แล้ว พระสงฆ์จึงทำพิธีกรานกฐินอีกครั้งหนึ่ง และเป็นธรรมเนียมปฏิบัติว่า พระเถระต่างวัดจะมาช่วยกรานกฐิน ให้อยู่ช่วยตลอดเวลาการานและสวดมนต์ เมื่อมีวัดธรรมยุตมากขึ้น หากรับกฐินพร้อมกันหลายวัด พระสงฆ์ ต้องแบ่งไปช่วยกัน

7. ธรรมเนียมตั้งเจ้าหน้าที่ทำการสงฆ์ ทรงจัดเจ้าหน้าที่ทำกิจสงฆ์ เป็นต้นว่า ภัตตฺตเทศกะ(เจ้าหน้าที่ผู้ แจกอาหาร) เสนาสนคาหาปกะ(เจ้าหน้าที่ผู้แจกเสนาสนะให้อยู่) จีวรปฏิคาหกะและจีวรภาหกะ(เจ้าหน้าที่ ผู้รับและผู้แจกจีวร) ภัณฑาคาริกะ(เจ้าหน้าที่ผู้รักษาเรือนคลัง) โดยได้รับสมมติจากสงฆ์ตามวินัยนิยม

8. ธรรมเนียมถวายกาลทาน ทรงชักนำการบำเพ็ญกุศลต่างๆ ตามเทศกาล คือ ถวายสลากภัตในหน้าผลไม้ ฆรม ถวายผ้าวัสสิกสาฎก(ผ้าอาบน้าฝน) เมื่อใกล้เข้าพรรษา ตักบาตรน้ำผึ้งในฤดูสารท ถวายผ้าจ่านาพรรษา เมื่อออกพรรษา

9. ธรรมเนียมเกี่ยวกับสงฆ์ ทรงจัดพัสดุของสงฆ์อันเป็นครุภัณฑ์รักษาไว้เป็นของสำหรับวัด ทรงจัด ครุภัณฑ์เป็นของกลางสำหรับคณะขึ้นอีกอย่างหนึ่งต่างจากครุภัณฑ์ของสงฆ์ที่จำขาดตัวได้ไม่ต้องผาติ กรรมและจ่ายไม่จำกัดเฉพาะวัด

10. ธรรมเนียมเกี่ยวกับการอุปสมบท พระวชิรญาณทรงต้องการให้การอุปสมบทถูกต้องกรรมวิธีและ สืบเนื่องไม่ขาดสายต่อมาจากสมัยพุทธกาล โดยให้พระที่ได้อุปสมบทถูกต้องเท่านั้นเป็นผู้ให้อุปสมบทแก่ผู้ ขอบวช ทั้งนี้การรับกุลบุตรเข้ามาอุปสมบท พระวชิรญาณทรงเป็นอุปัชฌาย์เอง (พระวินัยบัญญัติอนุญาต ไว้ว่า ถ้ากุลบุตรบวชเป็นภิกษุในพระศาสนาแล้วให้อยู่ในสำนักหมู่คณะสงฆ์และอุปัชฌาย์อาจารย์ก่อน จะ ได้รู้วัตรปฏิบัติ กิจอันควรไม่ควร มาทว่าจะประพฤติดีกจะมีความละเอียดกลัวเพื่อนพรหมจรรย์ และครู อุปัชฌาย์อาจารย์จะได้อีกว่ากล่าวติเตียน พระวชิรญาณจึงเป็นพระอุปัชฌาย์) และโปรดให้พระศิษย์หลวงเดิมผู้ เรียนรู้พระปริยัติธรรมเป็นผู้สวดกรรมวาจา สวดแล้วแต่จะทรงสั่งให้พระรูปใดรูปหนึ่งสวด ทรงถืออำนาจ ในสังฆกรรม เจ้าภาพมีอาจเลือกตามชอบใจ ทรงแก้ไขคำขอบรรพชาและในกรรมวาจาอุปสมบท ให้ระบุ ชื่ออุปสัมปทาเปกขะและชื่ออุปัชฌาย์ให้ตรงตามบาลี และเพิ่มคำนำและส่งท้ายแห่งอนุศาสน์

11. ธรรมเนียมการครองผ้า การห่มจีวรของคณะสงฆ์ธรรมยุติกนิกายในชั้นแรก เมื่อยังมีสำนักอยู่ที่วัดมหาธาตุและที่วัดสมรายนั้น ยังห่มตามแบบพระมหานิกาย อันเป็นแบบที่พระสงฆ์ไทยห่มมาแต่โบราณ เรียกว่า ห่มคลุมหรือห่มหนีบ แต่เมื่อพระวชิรญาณเสด็จมาครองอยู่วัดบวรนิเวศวิหารแล้ว ระยะแรกยังคงห่มจีวรแบบพระสงฆ์ไทยทั่วไป กระทั่งถึงตอนปลายแห่งสมัยที่ทรงครองวัดบวรนิเวศวิหาร พระธรรมยุติกนิกายในครั้งนั้น ลงวินิจฉัยว่า การห่มคลุมอย่างพระมหานิกายจะรักษาเสขิยวัตรชื่อว่า “อย่าเว็กผ้าเมื่อเข้าบ้าน” ให้บริบูรณ์ไม่ได้ จึงได้ห่มคลุมตามแบบที่พระรามัญใช้ ซึ่งเรียกกันว่า “ห่มแหวก” หรือ “ครองมอญ” แต่นั้นมา แต่ได้เลิกไประยะหนึ่งตอนปลายรัชกาลที่ 3

12. ธรรมเนียมสวดมนต์ ในชั้นแรกพระวชิรญาณทรงเห็นว่าการออกเสียงภาษามคธสำเนียงรามัญถูกต้องตามฐานกรณ์มากที่สุด จึงทรงรับเอามาใช้ในอุปสมบทกรรม ต่อมาเมื่อทรงใกล้ชิดกับพระสงฆ์ลังกามากขึ้น จึงทรงเห็นว่าการกล่าวภาษามคธของพระลังกาถูกต้องกว่า จึงนำการกล่าวภาษามคธของพระลังกามาใช้ในการสวดกรรมวาจาและสวดมนต์ของพระสงฆ์ธรรมยุติกนิกาย แต่ในขณะเดียวกันก็ยังทรงเห็นว่าการเปล่งเสียงอักขระมูทชะและทันตชะของพระสงฆ์ลังกาไม่สู้ชัดเจน ฉะนั้น จึงกล่าวได้ว่า การออกเสียงภาษามคธอย่างที่พระสงฆ์ธรรมยุติกนิกายใช้เกิดจากการศึกษาค้นคว้าของพระวชิรญาณและบูรพาจารย์คณะธรรมยุติกนิกายในสมัยแรก (สุเขว้า พลอยชุม, 2546: 216)

13. ทรงวางระเบียบการกราบไหว้ของภิกษุ สามเณร และระเบียบอาจารย์มารยาท ภิกษุสามเณรต้องวางตัวให้น่าเลื่อมใสศรัทธา สังวรในกิริยามารยาทและขนบธรรมเนียม

14. การไม่ปฏิบัติตนว่าเป็นผู้มีอิทธิทธิพิเศษ เช่น การทำตะกรุด ยาแฝก อาคม หรือ อาถรรพ์ นับได้ว่าพระพระวชิรญาณทรงเป็นผู้ประทานกำเนิดพระสงฆ์ธรรมยุติกนิกาย โดยทรงจัดวางระเบียบแบบแผนและธรรมยุติกวัตรขึ้นสำเร็จ พระสงฆ์นิกายธรรมยุตต์เป็นที่ศรัทธาของราษฎรขึ้นตามลำดับ (ส่วนจะมีอิทธิพลต่อสังคมมาก-น้อยเพียงใดจะกล่าวในบทต่อไป) การกำเนิดของธรรมยุติกนิกายยังผลให้มีการฟื้นฟู และส่งผลที่เป็นคุณแก่พระพุทธศาสนา เนื่องจากการพญารักษาพระพุทธศาสนาเท่าที่กระทำกันในรัชกาลก่อนๆ สมัยต้นรัตนโกสินทร์เป็นการฟื้นฟูและทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาที่มุ่งเน้นไปทางพระปริยัติธรรม และก่อสร้างปฏิสังขรณ์ด้านศาสนวัตถุเป็นส่วนใหญ่ แต่ศาสนบุคคลยังมิได้รับการฟื้นฟูอย่างจริงจัง กรณีที่มีผู้ประพฤติปฏิบัติผิดพระวินัย พระมหากษัตริย์ก็ทรงใช้พระราชอำนาจป้องกันปราบปรามให้เลิกจากสมณเพศ ยังไม่ได้เข้าไปแก้ไขในวงการสงฆ์ ดังนั้นการที่สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎ ทรงตั้งคณะสงฆ์ขึ้นและมีวัตรปฏิบัติที่เคร่งครัดถูกต้องตามพระวินัยปฏิบัติในสิ่งที่ถูกต้องดีงาม ศึกษาพระปริยัติธรรมอย่างเข้าใจแจ่มแจ้ง นับได้ว่าทรงฟื้นฟูพระพุทธศาสนาในส่วนที่บกพร่องของพระสงฆ์ไทยที่มีมาแต่โบราณ ให้สมบูรณ์ทั้งพระ

วินัยปิฎกและพระสูตรตันตปิฎก ซึ่งเป็นการสืบทอดอายุของพระพุทธศาสนาให้เจริญรุ่งเรืองอย่างบริบูรณ์ขึ้นในประเทศไทย

3. สาเหตุของการปฏิรูปพระพุทธศาสนาในประเทศไทย

เนื้อความของหลักฐานร่วมสมัยชิ้นหนึ่ง คือ อภินิหารการประจักษ์ของ สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ได้กล่าวถึงสาเหตุของการที่พระวชิรญาณทำการปฏิรูปพระพุทธศาสนาไว้ ดังนี้

ทรงปฏิบัติอุปัชฌาย์ตามควรแก่วินัยนิคมแล้ว จึงเสด็จขึ้นไปจำพรรษา ณ วัดสมอราย ครั้นได้ทรงทราบวาทะธรรมะนั้นมากมุลุ่นวายไปด้วยสัมโมหวิหาร¹⁰ เหมือนกับยืมจุกท่านมาหายใจ... มิได้รู้ว่ามีผิดแลชอบ ไม่เป็นที่ตั้งแห่งปัญญา ทรงสังเวชเหนื่อยหน่ายขึ้นมาด้วยเหตุนี้ จึงได้เสด็จกลับมาประทับอยู่ที่วัดมหาธาตุ ประราธนาจะทรงเล่าเรียนพระพุทธรวณะพระไตรปิฎก ครั้นทรงได้ถามศึกษาถึงข้อปฏิบัติต่างๆ ที่ได้มีมาแต่โบราณก็ได้ทราบวาทะศาสนวงศันอันตรธานมาแต่กรุงเก่าแล้ว กับได้ทรงเห็นว่าอาจารย์วิบัติ¹¹ ของสมณเหล่านั้น ไม่นำมาซึ่งความเลื่อมใส จึงได้ทรงปรารภสังเวชพระทัยด้วยการศาสนา ถือวงศ์บรรพชาอุปสมบท เห็นว่าเป็นของมีรากเหง้าอันเน่าฝุ ไม่มีมูลอันเป็นที่ตั้งแห่งความเลื่อมใส สลดพระทัยในการที่ทรงเทศเป็นบรรพชิต... ครั้นกลางวัน วันหนึ่ง เสด็จเข้าไปบรรทมกลางวันในอุโบสถวัดมหาธาตุทรงตั้งสังกักริยาธิฐานบูชาแด่ศาสดารุกขเทพท้าวด้วยรูปเทียนมาลาทั้งสี่ทิศแปดทิศ ว่าข้าพเจ้านี้อุทิศต่อพระผู้มีพระภาคย์ ออกบวชด้วยความเชื่อความเลื่อมใส... ถ้าวังศ์บรรพชาอุปสมบทที่เนื่องมาแต่พระสุคตทพพล ยังมีเหลืออยู่ ณ ประเทศใดทิศใด ขอให้ได้ประสบหรือได้ยินข่าวให้ได้ในสามวันเจ็ดวัน ถ้าไม่เป็นดังนั้น ข้าพเจ้าจะเข้าใจว่าศาสนวงศันสิ้นแล้ว ก็จะสึกเป็นฆราวาสไปปรกาศศีลห้า ศีลแปดตามสมควร

ครั้นล่วงไปประมาณสองวันหรือสามวัน ครั้นนั้นมีพระรามัญเถระองค์หนึ่งเป็นผู้ฉลาดในวินัยรู้พุทธวินัยจะชำนาญในอักขรจารณวิธี มากกล่าวศาสนางศ์แสดงชี้ให้เกิดความเลื่อมใส ท่านจึงรับเอาวินัยวงศันนั้นมาไว้เป็นข้อปฏิบัติสืบมาในธรรมยุติกนิกาย ในศักราช 1187 ปีระกาสัปตศก¹² แล้วเสด็จมาอยู่ ณ ที่นั้น และมีข้อความในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ตอนหนึ่ง กล่าวไว้ดังนี้

ได้ทรงสอบสวนข้อธรรมวินัยในพระพุทธศาสนาซึ่งเคยสงสัยใคร่จะทรงทราบให้ถ่องแท้นั้นแต่ก่อน แต่ยังไม่ทรงสอบสวนก็ยังไม่ปรากฏแก่พระญาณปริชาว่า วินัยลัทธิที่พระสงฆ์ไทยประพฤติดิปฏิบัติกันอยู่โดยมากในเวลานั้นคลาดเคลื่อนห่างเหินจากพระพุทธรบัตถุติเป็นอันมาก จึงบังเกิดความสังเวชพระทัย และทรงสงสัยว่าสมณวงศซึ่งสืบเนื่องมาแต่สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้า จะสาบสูญไปหมดเสียแล้วดอกกระมัง (อ้างถึงใน พลาตศิษย์, 2547 : 56)

¹⁰ การอยู่ด้วยความลุ่มหลง

¹¹ ความประพฤดิที่คลาดเคลื่อน หรือผิด

¹² ตรงกับปี พ.ศ. 2368

อย่างไรก็ตามแม้ว่าหลักฐานชั้นต้น¹³ เช่น อภินิหารการประจักษ์ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ จะกล่าวถึงมูลเหตุที่พระวชิรญาณต้องทำการปฏิรูปพระพุทธศาสนาตลอดจนการประดิษฐ์ฐานสมณวงศ์ ธรรมยุติกนิกายในประเทศไทยว่า “วินัยลัทธิที่พระสงฆ์ไทยประพฤติดิปฏิบัติกันอยู่โดยมากในเวลานั้น คลาดเคลื่อนห่างเหินจากพระพุทธรูปบัญญัติเป็นอันมาก จนสมณวงศ์สาบสูญไปหมดเสียแล้ว ” แต่สิ่งที่ปรากฏอยู่ในหลักฐานชั้นต้นเหล่านี้ ก็หาใช่มูลเหตุแห่งการปฏิรูปพระพุทธศาสนาในรัชสมัย พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวโดยแท้จริง (ขอตั้งสมมติฐานไว้เบื้องต้นก่อน) เนื่องจากการมีหลักฐาน หลายชิ้นกล่าวตรงกันนั้นก็ไม่ใช่เครื่องรับรองว่าเหตุการณ์นั้นได้เกิดขึ้นจริง เพราะหลักฐานหลายชิ้นนั้น ไม่ได้เป็นอิสระต่อกัน หรือการมองจากปัจจัยภายนอกว่าอิทธิพลจักรวรรดินิยมตะวันตกที่เข้ามาในดินแดน ตะวันออกเฉียงใต้ทำให้พระวชิรญาณซึ่งมีวิสัยทัศน์ที่กว้างไกลจึงต้องพยายามชำระพระพุทธศาสนาให้ กลายเป็นปรัชญาที่มีเหตุผล (Rational Philosophy) ดังที่ชาวตะวันตกสมัยนั้นนิยม ก็หาใช่ว่าคือมูลเหตุของ การปฏิรูปพระพุทธศาสนาไม่

หลักการและเหตุผลที่ทำให้คิดว่าอิทธิพลจักรวรรดินิยมตะวันตกที่เข้ามาในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ทำให้พระวชิรญาณต้องทำการปฏิรูปพระพุทธศาสนา คือ ตามประวัติศาสตร์ของธรรมยุติกนิกายยอมรับกัน ว่า ความเคลื่อนไหวของธรรมยุติกนิกายนี้จะเกิดขึ้นทันควัน โดยไม่มีจารีตทางปัญญาในสังคมสนับสนุน ความเติบโตเลย จึงกลายเป็นสิ่งจำเป็นแก่ผู้ที่เชื่อว่าการฟื้นฟูกำเนิดจากแหล่งบันดาลใจที่มาจากภายนอก สังคม และกล่าวอย่างชัดเจนว่า ต้องเป็นโลกตะวันตก ธรรมยุติกนิกายจึงเป็นทั้งการฟื้นฟูมาตรฐานเก่าตาม จารีตพร้อมกับเป็นการปรับตัวให้เข้ากับมาตรฐานของวิทยาศาสตร์และเหตุผลนิยมตะวันตก (นิธิ, 2543 : 488)

แนวคิดของนิธิ เอียวศรีวงศ์ ที่ให้ไว้ในคำนำเสนอในหนังสือ พุทธศาสนากับแนวคิดทางการเมืองในรัช สมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก (พ.ศ.2325 – 2352) ว่า “ผมไม่ได้ปฏิเสธปัจจัยภายนอก ฝรั่ง จะมีอิทธิพลหรือไม่ และมากน้อยเพียงใดผมไม่ทราบได้ แต่ผมคิดว่าเราจะไม่มีทางเข้าใจความเคลื่อนไหว ที่เรียกว่าธรรมยุติกนิกายได้เลย ถ้าไม่มองความเปลี่ยนแปลงที่มีมาก่อนในสังคมไทย... จะเข้าใจความ เปลี่ยนแปลงได้ก็ต้องพิจารณาปัจจัยภายในให้ดี ว่า คนกลุ่มไหนเป็นเอเยนต์ของความเปลี่ยนแปลง เขาคิด อะไรอยู่ เรามีผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจ สังคม และการเมืองตรงไหน ใครคือศัตรูของเขา ศัตรูของเขา คิดอะไรและมีผลประโยชน์ต่างๆ อย่างไร อะไรคือความขัดแย้งที่แท้จริงระหว่างเขาและศัตรู เขาจะเรียก พวกให้มากเพื่อเอาชนะได้อย่างไร ” “ความเปลี่ยนแปลงทางประวัติศาสตร์ใดๆ ก็อาจเกิดขึ้นได้จากปัจจัย

¹³ หลักฐานที่เขียนขึ้นโดยบุคคลที่ได้เห็นและประสบเหตุการณ์นั้นมาโดยตรง

ภายนอกและปัจจัยภายใน แต่พูดอย่างนี้...ไม่ช่วยให้เข้าใจประวัติศาสตร์มากขึ้นตรงไหน ” แนวความคิดดังกล่าวนี้จึงถูกนำมาใช้ในการศึกษา ดังนั้นจึงขอมองสาเหตุของการปฏิรูปพระพุทธศาสนาว่าเกิดจากปัจจัยภายในสังคมไทยเอง คือมองว่าความเปลี่ยนแปลงดังกล่าวเป็นความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นโดยที่มีเหตุการณ์ในภายในสังคมเป็นตัวแปรที่สำคัญในการขับเคลื่อน (Autonomous History)

การศึกษาเรื่องการกำเนิดของธรรมยุติกนิกายในประเทศไทยที่มองบริบทจากภายในสังคมไทยเท่าที่ผ่านมา มีแนวการศึกษาเป็นสุดโต่งอยู่สองฝ่าย แต่เดิมมานั้นมักจะมองเห็นการตั้งธรรมยุติกนิกายเป็นความเคลื่อนไหวทางศาสนาแท้ๆ ไม่เจือปนด้วยการเมืองเลย ดังเช่น พระนิพนธ์ของสมเด็จพระยาตำราภิรมย์เกล้า และงานเขียนของหม่อมราชวงศ์ธวัชสวัสดิ์ เป็นต้น ในขณะที่แนวการศึกษาหนึ่งจะมองการตั้งธรรมยุติกนิกายเป็นเรื่องของการเมืองเพียงอย่างเดียวโดยไม่เกี่ยวข้องกับเคลื่อนไหวทางศาสนาเลย เช่น งานเขียนของ กี ฐานิสสร, นฤมล ชีรวัดน์ และกระจำจ นันทโพธิ์ เป็นต้น แต่ความจริงน่าจะอยู่ระหว่างความสุดโต่งทั้งสองนี้ (นิธิ เอียวศรีวงศ์, 2543 : 492)

เหมือนเป็นการโชคคิที่มีหลักฐานร่วมสมัยหลายชิ้นดังกล่าวข้างต้น แต่ก็มีเหตุผลอย่างหนักแน่นที่ทำให้เราไม่อาจสามารถวางใจหลักฐานชั้นต้นที่ตีความเหตุการณ์มาเสร็จในกรณีนี้ได้สนิทใจ เพราะหลักฐานร่วมสมัยดังกล่าวถูกอิทธิพลความคิดของพระวชิรญาณครอบงำในการชำระ อันที่พระวชิรญาณจะต้องสร้างความชอบธรรมขึ้นสำหรับคำจูนสมณวงศ์ที่ตนเองได้สร้างขึ้นใหม่ ฉะนั้นจะเชื่อเอกสารซึ่งผู้ที่เป็นศัตรูทางการเมือง(อำนาจ) กับพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นผู้ผลิตขึ้นอย่างสนิทใจได้อย่างไร สิ่งที่ทำให้ไม่สามารถวางใจในหลักฐานเหล่านี้ได้อย่างสนิทใจนั้น เนื่องจากสิ่งที่ปรากฏในหลักฐานเหล่านี้ได้ทำให้เกิดความเคลือบแคลงอยู่หลายประการ ดังนี้

ประการแรก จากข้อความที่ว่า “เสด็จเข้าไปบรรทมกลางวันในอุโบสถวัดมหาธาตุทรงตั้งสักกิริยาธิษฐานบูชาแด่ศาสนารุกขเทพดาด้วยรูปเทียนมาลาทั้งสี่ทิศแปดทิศ ว่าข้าพเจ้านี้อุทิศต่อพระผู้มีพระภาคย์ ออกบวชด้วยความเชื่อความเลื่อมใส.....ถ้าวงศ์บรรพชาอุปสมบทที่เนื่องมาแต่พระสุคตทศพล ยังมีเหลืออยู่ ณ ประเทศใดทิศใด ขอให้ได้ประสบหรือได้ยินข่าวให้ได้ในสามวันเจ็ดวัน ถ้าไม่เป็นดั่งนั้น ข้าพเจ้าจะเข้าใจว่า ศาสนวงศนั้นสิ้นแล้ว ก็จะสึกเป็นฆราวาสไปรักษาศีลห้า ศีลแปดตามสมควร ” ทำให้แปลกใจว่า เหตุใดพระ วชิรญาณจึงมีโลกทัศน์ที่ขัดกันอย่างสุดขั้วระหว่างขณะที่ทรงผนวชกับเมื่อเสด็จขึ้นครองราชย์แล้ว ข้อความดังกล่าวข้างต้นบอกให้ทราบว่า ขณะที่ทรงผนวชนั้นทรงมีความเชื่อถ้อยในเรื่องของเทพดาอารักษ์ และให้ความสำคัญกับเรื่องนี้เป็นอย่างสูงถึงกับฝากความหวังให้เทพดาเป็นผู้คลบนาคาให้พบพระเถระที่มีศีลบริสุทธิ์ถูกต้องตามพุทธบัญญัติ และหากท่านไม่ทรงบรรลุเป้าหมายแล้วไซ้ท่านจะลาผนวช กับอีก

โลกทัศน์หนึ่งเมื่อเสด็จขึ้นครองราชย์แล้วพระองค์ทรงสนพระทัยและศึกษาวิทยาการด้านวิทยาศาสตร์เป็นอย่างมากจนได้รับการยกย่องว่าเป็นบิดาแห่งวิทยาศาสตร์ไทย

ความเคลือบแคลงประการที่สอง คือ ทำไมพระสงฆ์ที่เคร่งครัดในปาฏิโมกขศีลตลอดจนรู้ข้อธรรมต่างๆ เป็นอย่างดีจะต้องเป็นพระรามัญ ? พระสงฆ์มหานิกายในประเทศไทยในขณะนั้นไม่มีผู้ที่ประพฤติวัตรปฏิบัติดีเลยหรือ ? มีหน้าซ้ำพระองค์ยังได้กระทำทัฬหีกรรม¹⁴ คือ การกล่าวญัตติ หรือทำการอุปสมบทใหม่ในนิการามัญวงศ์ สิ่งนี้ย่อมแสดงถึงว่า พระองค์ทรงแสดงนัยว่า ไม่มีพระสงฆ์ในสยามวงศ์รูปใดเลย (แม้กระทั่งพระอุปฌาย์เดิมของท่าน) เป็นผู้ที่ทรงศีลบริสุทธิ์ หรือความคงไว้ซึ่งพุทธศาสนวงศ์อันศักดิ์สิทธิ์ได้อันตรธานมาตั้งแต่ครั้งกรุงเก่าแล้ว

ในช่วงเวลาดังกล่าวก็ปรากฏว่ามีพระเถระในสยามวงศ์ที่มีวัตรปฏิบัติที่ดี เป็นที่รู้จักและเคารพเลื่อมใสของประชาชนทั่วไป อย่างเช่น สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต พรหมรังสี) วัดบางหว้าใหญ่¹⁵ (ชาตะ 2331, มรณภาพ 2415) พระวชิรญาณจะไม่ทรงรู้จักเลยหรือ ? แต่ถ้าหากว่าท่านสมเด็จพระพุฒาจารย์ มีวัตรปฏิบัติที่วุ่นวายไปด้วยสัมโมหิหาร คลาดเคลื่อนห่างเหินจากพระพุทธบัญญัติเป็นอันมากจริง แล้วทำไมชื่อเสียงเกียรติคุณของท่านยังคงติดตรึงใจคนไทยมานานตราบปัจจุบัน

จากความเคลือบแคลงของหลักฐานร่วมสมัยดังกล่าว ผนวกกับเหตุการณ์การเมืองในสมัยปลายรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยดังที่กล่าวไว้ในบทที่ 2 จึงทำให้เชื่อว่า การปฏิรูปพระพุทธศาสนาตลอดจนการก่อตั้งธรรมยุติกนิกายย่อมมีบริบททางการเมืองเข้ามาเกี่ยวข้องด้วยอย่างแน่นอน แต่ทั้งนี้ก็ได้ปฏิเสธว่า การที่พระสงฆ์ประพฤติผิดพระวินัยจะไม่มีมูลแห่งความจริงแต่ประการใด (อย่างที่กล่าวแล้วว่า ความจริงน่าจะมีประเด็นทั้งเรื่องการเมือง¹⁶ และศาสนาเข้ามาเกี่ยวข้อง)

การที่พระวชิรญาณให้เหตุผลว่า คณะสงฆ์มหานิกายวงศ์สยามมีวัตรปฏิบัติที่ทรงเห็นว่าเป็นของมีรากเหง้าอันเนาผุ ศาสนวงศ์นั้นอันตรธานมาแต่ครั้งกรุงเก่าแล้ว และการอ้างว่าพระองค์ได้ทรงพบพระสงฆ์ที่เข้ามาอาศัยอยู่ในประเทศไทย เป็นพระลูกศิษย์ของพระตถาคตที่แท้จริง ผู้มีความรู้อันพิเศษได้เรียนรู้การพระศาสนาจนเจนจบ คงไว้ซึ่งปาติโมกขสังวรศีล หรือสิกขาบทเสมือนพระพุทธบัญญัติ หาผู้ใดในสยาม

¹⁴ หมายถึง การสวดสังฆกรรม (เช่น การสวดญัตติ, การกำหนดเขตวิสุงคามสีมา) ซ้ำ เป็นการปฏิเสธสังฆกรรมเดิมที่เคยกระทำไว้

¹⁵ ปัจจุบันคือ วัดระฆังโฆสิตาราม

¹⁶ ประเด็นด้านการเมืองก็คือ พระวชิรญาณทรงมีความเห็นว่าพระองค์ไม่สามารถที่จะเป็นประมุขฝ่ายอาณาจักรได้ ดังนั้นพระองค์จึงมีพระประสงค์ที่จะเป็นประมุขฝ่ายพุทธจักรแทน

จะเสมอเหมือนมิได้ เป็นเรื่องการใช้กลอุบายเพื่อการแยกพระองค์ออกไปสร้างศาสนจักรแห่งความยิ่งใหญ่ส่วนพระองค์

จะต้องเข้าใจว่าพระวชิรญาณไม่มีอำนาจทางการเมืองที่จะชำระพระสงฆ์ได้ การสร้างคณะสงฆ์ใหม่ที่แน่ใจได้ว่าบริสุทธิ์ อาจทำอุปสมบทกรรมไม่ให้มีมลทินได้นับเป็นการสำคัญอย่างยิ่งของการอุปถัมภ์ศาสนาตามคติของสังคมชาวพุทธ เพราะเมื่อใดก็ตามที่สังคมของชาวพุทธรู้สึกว่ามีพระสงฆ์บริสุทธิ์เหลือเพียงพอแก่อุปสมบทกรรม เมื่อนั้นก็พึงหวังได้ว่า พระศาสนาจะดับสูญไปในดินแดนนั้น พระองค์จึงทำทัฬหีกรรมตามแบบอย่างรามัญวงศ์ ปฏิเสธสังฆกรรมจากพระสงฆ์มหานิกายของสมณวงศ์สยาม จากนั้นพระองค์ก็สามารถสวมบทบาทเป็นองค์ปฐมบูรพาจารย์ และ องค์อภิปยุชนียบุคคล ในนิคายใหม่ที่พระองค์ตั้งขึ้นอย่างสง่างาม

เราต้องเข้าใจว่าประวัติศาสตร์แสดงถึงความต่อเนื่องแห่งอดีตกับปัจจุบัน และมีความหมายสำคัญต่อสถานการณ์ดำรงอยู่ของปัจจุบัน เนื่องจากประวัติศาสตร์จะชี้ให้เห็นรากเหง้าของสถาบันว่ามีความเป็นมาอย่างไร สถานะของสมณวงศ์ที่จะตั้งขึ้นใหม่จะถือว่าศักดิ์สิทธิ์ ก็ต่อเมื่อ ได้อ้างว่าการดำรงอยู่ของสมณวงศ์นิกายใหม่ที่จะอุบัติขึ้นในดินแดนประเทศไทยได้สืบเนื่องมาจากอดีตอย่างไม่ขาดสาย ในทางกลับกัน การจะทำลายความศักดิ์สิทธิ์ของสมณวงศ์เดิมของสังคมสามารถทำได้โดย การเปลี่ยนประวัติศาสตร์หรือไม่ก็ แสดงให้เห็นว่าการดำรงอยู่ของสมณวงศ์เดิมในขณะนั้นไม่มีประวัติศาสตร์รองรับ (ชาญณรงค์ บุญหนุน, 2545 : 10)

“สิกขาบท” เป็นเครื่องหมายแห่งความสืบเนื่องของ “พุทธศาสนวงศ์อันศักดิ์สิทธิ์” และในการสืบวงศ์อันศักดิ์สิทธิ์ก็จะต้องมีสังฆกรรมเฉพาะ คือ การอุปสมบทอย่างถูกต้องตามวินัยสิกขาบท การปฏิบัติอย่างถูกต้องตามพระวินัยจึงเป็นจุดศูนย์กลางและเป็นเครื่องหมายประกันความบริสุทธิ์แห่งวงศ์ที่สืบเนื่องมาจากประวัติศาสตร์ยุคต้นจนถึงปัจจุบัน (ชาญณรงค์, 2545 : 7) ความเคลื่อนไหวทางศาสนาที่แสดงออกในธรรมยุติกนิกายนี้จึงมีลักษณะเด่นที่การเน้นการปฏิบัติให้สอดคล้องกับพระวินัยเป็นอันมาก เช่นการห่มครองจีวร การรับเงิน การอุปสมบท การสวดให้ต้องตามพยัญชนะ ฯลฯ ความพยายามที่จะเน้นในเรื่องพระวินัยหรือทำให้ผู้อื่นรู้สึกว่าคุณเน้นในการปฏิบัติตนตามพระวินัยนี้ เกี่ยวข้องกับคติที่จะรักษาศาสนวงศ์ให้บริสุทธิ์

สิ่งสำคัญที่มารองรับสมณวงศ์ธรรมยุติกนิกายให้มีสถานภาพเป็นพุทธศาสนวงศ์อันบริสุทธิ์อย่างถูกต้องประการแรก คือ ความต่อเนื่องของประวัติศาสตร์ โดยได้อ้างว่า คณะสงฆ์ธรรมยุติกนิกายได้สืบวงศ์มาจากคณะสงฆ์สีมกาลยาณีแห่งรามัญ และภิกษุคณะสีมกาลยาณิดังกล่าวได้รับสมณวงศ์มาจากภิกษุลังกา คณะมหาวีร ซึ่งสืบเนื่องมาจากพระมหินทเถระอันพระเจ้าอโศกมหาราชทรงส่งจากกรุงปาฏลิบุตรให้มา

ประดิษฐานพระพุทธรูปในลังกาทวีป ตามหลักฐานในจารึกเรื่องสิมากัลยาณี (สมเด็จพระญาณสังวร, 2532: 34)

ประการที่สอง คือ พระวชิรญาณซึ่งเป็นผู้ก่อตั้งสมณวงศ์ธรรมยุติกนิกายได้ทำพิธีสืบวงศ์อย่างถูกต้องตามพระธรรมวินัย สิ่งที่น่ามาใช้ในการอ้างอิงคือ การทำทัฬหีกรรมใหม่ อย่างถูกต้องตามพระธรรมวินัย อีกทั้งสิมาที่สมมติขึ้นอย่างถูกต้องตามพระวินัยด้วย (ชาญณรงค์, 2545: 21)

การโยง “ความมีอยู่ของสมณวงศ์ปัจจุบัน” เข้ากับ “พุทธศาสนวงศ์อันศักดิ์สิทธิ์ในอดีต” เป็นสิ่งที่อยู่ในสำนึกของพระพุทธรูปศาสนาเถรวาท พุทธศาสนิกชนในประเทศไทยต่างก็โยงประวัติความเป็นมาของตนเข้ากับการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระโสณะเถระและพระอุตตรเถระแทบทั้งสิ้น หากขาดการเชื่อมโยงสถาบันของตนเองเข้ากับประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนายุคต้นแล้ว ก็ไม่มีข้ออ้างอันใดที่จะบอกว่าสถาบันของตนมีรากเหง้ามาจากพุทธศาสนวงศ์สมัยพุทธกาล ดังนั้นหากไม่สามารถโยงได้โดยตรงจึงจำต้องโยงโดยอ้อมดังปรากฏในประวัติศาสตร์ของสมณวงศ์ธรรมยุติกนิกายที่เชื่อมโยงกับคณะสงฆ์มหานิกายในลังกา (ชาญณรงค์, 2545 : 21 - 22)

การเปลี่ยนแปลงถึงขั้นที่ต้องแยกตัวออกเป็นนิกายใหม่ เพื่อหนีนิกายเก่าที่อ้างว่าเหลวแหลก และอ้างว่ามีพระเถระชาวมอญผู้รู้เจนจบมาประสิทธิ์ประสาทความรู้ให้ นั่น เนื้อแท้แห่งความจริงกลับไม่มีแก่นสารที่แปลกใหม่หรือลึกซึ้งไปกว่าที่คณะสงฆ์ไทยมีอยู่ก่อนนั้นแต่อย่างใด เพราะพระมหานิกายกับพระธรรมยุติกนิกายมิได้มีความแตกต่างกันในเนื้อหาสาระของพุทธบัญญัติและพุทธธรรมที่สำคัญเลย นิกายใหม่ที่ดั่งขึ้นก็อาศัยพระไตรปิฎกฉบับเดิมที่คณะสงฆ์เดิมได้ชำระไว้ ข้อเปลี่ยนแปลงใหม่ เช่น วิธีห่มผ้าสำเภาสวด และการนับวันอุโบสถ ก็นับว่าเป็นเพียงรูปแบบที่เป็นเปลือกชั้นนอกเต็มที (กระจำ, 2528 : 48)

การที่พระวชิรญาณให้เหตุผลว่า พระสงฆ์ในขณะนั้นประพฤติวัตรปฏิบัติคลาดเคลื่อนจากสิกขาบทที่พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติไว้ ย่อมที่จะสนับสนุนให้พระองค์สามารถดำเนินนโยบายด้านการเมือง โดยพระองค์ประกาศตั้งนิกายใหม่ขึ้น (หรือกล่าวอีกอย่างหนึ่งก็คือว่าสร้างศาสนจักรแห่งความยิ่งใหญ่ส่วนพระองค์) อย่างสง่างามเผยแผ่ชื่อเสียงมณฑลสยามในเวลานั้น โดยไม่ได้รับการขัดขวางจากพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ด้วยเหตุผลสนับสนุน 3 ประการ คือ

ประการแรก เนื่องจากในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ชีวิตทางศาสนาและสังคมของคนไทย ไม่มีแนวความคิดเรื่องการแยกศาสนาออกจากรัฐ ศาสนาได้ถูกยกขึ้นเป็นอุดมคติของรัฐ เป็นอุดมการณ์ทางการเมืองของผู้ปกครอง ศาสนาหรือจริยธรรมของสังคมกับการคงอยู่ของรัฐย่อมเป็นสิ่งที่มีความสัมพันธ์กันเสมอมา หมายความว่า ถ้าความเลื่อมของพระพุทธศาสนาปรากฏขึ้นย่อมแสดงถึงการล่มสลายของจริยธรรมทาง

สังคมซึ่งมีผลต่อการดำรงอยู่ของพระราชอำนาจ ดังนั้นการชำระความบริสุทธิ์ของพระสงฆ์และการฟื้นฟูพระพุทธศาสนาจึงเป็นการฟื้นฟูประเทศโดยตรง เพราะเหตุว่า พระมหากษัตริย์ในฐานะผู้ปกครองจะต้องเป็นผู้รับผิดชอบต่อความเสื่อมที่เกิดขึ้นแก่พระพุทธศาสนา ดังนั้นเมื่อสัญญาแห่งความเสื่อมคือการไม่ปฏิบัติตามพระธรรมวินัยของพระสงฆ์ปรากฏขึ้น พระมหากษัตริย์ก็ย่อมทรงเดือดร้อนพระราชหฤทัยพระความล่มสลายของสังคมและพระพุทธศาสนาจะกระทบต่อความชอบธรรมในราชสมบัติของพระองค์ด้วย (ชาญณรงค์, 2546 : 30) จึงส่งผลให้พระมหากษัตริย์ทรงมีพันธะในการฟื้นฟูพระพุทธศาสนาให้บริสุทธิ์เนื่องจากความเสื่อมของพระพุทธศาสนาหมายถึงการเสื่อมสลายของพระบารมีและพระราชอำนาจในการปกครองของพระมหากษัตริย์ผู้เป็นเสาหลักของสังคม

การเชื่อมโยงความเสื่อมของพระพุทธศาสนากับการดำรงอยู่ของพระราชอำนาจ ย่อมทำให้พระวชิรญาณมีพันธกิจในการปฏิรูปพระพุทธศาสนา โดยไม่ถูกขัดขวางจากพระมหากษัตริย์ การที่พระมหากษัตริย์จะทรงใส่พระทัยกับความเสื่อมและความรุ่งเรืองของพระพุทธศาสนานั้นเป็นเรื่องที่สามารถเข้าใจได้จากแง่มุมทางการเมือง ประเด็นที่มีความอ่อนไหวและมีผลกระทบต่อราชบัลลังก์ของพระมหากษัตริย์มากที่สุด ในประวัติศาสตร์คือ ประเด็นทางศาสนาทั้งในแง่อุดมการณ์ทางการเมืองและสถาบันสงฆ์ที่เป็นอยู่จริงในสังคมของชาวยุโรป

กิจกรรมทางศาสนาของพระมหากษัตริย์ทุกพระองค์ถูกมองว่าเป็นความพยายามที่จะฟื้นฟูสภาพที่สมบูรณ์ของพระพุทธศาสนา เนื่องจากการอุปถัมภ์ค้ำชูวัฒนธรรมและการบำรุงพระพุทธศาสนา มีบทบาทสำคัญทางการเมืองในเชิงสัญลักษณ์ เพราะองค์ประกอบของความเป็นรัฐหรืออาณาจักรต้องสมบูรณ์ทุกด้าน ดังนั้นการเก็บรวบรวมคัมภีร์ทางศาสนาสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรีและรัชกาลที่ 1 เป็นสิ่งที่เชื่อกันในทฤษฎีว่าเป็นส่วนหนึ่งของความพยายามดังกล่าว อย่างไรก็ตามการฟื้นฟูคณะสงฆ์ที่บริสุทธิ์เป็นภารกิจที่ทำได้ยากกว่ามาก และไม่ว่าพระมหากษัตริย์หลายพระองค์ได้ทรงกระทำอะไรลงไปเกี่ยวกับประเด็นนี้ คณะสงฆ์ก็ยังคงมีมลทิน และไม่ถูกต้องตามหลักพระพุทธศาสนา ผวนกับการเข้ามาของมิชชันนารีที่กรุงเทพฯ นับตั้งแต่คริสต์ศตวรรษที่ 2370 ยิ่งทำให้ถูกมองว่าวิกฤตการณ์ทางสถาบันสงฆ์มีสูงขึ้น และเรียกร้องให้มีการปฏิรูปโดยเร่งด่วน

ประการที่สอง พระพุทธจักรและพระราชอาณาจักรต้องใช้ความสัมพันธ์แบบอิงอาศัยกัน การปกครองคณะสงฆ์แต่โบราณ แม้ว่าพระเจ้าแผ่นดินจะทรงแต่งตั้งสมเด็จพระสังฆราชหรือพระราชาคณะก็จริง แต่สถานะของพระเจ้าแผ่นดินเหนือองค์การปกครองคณะสงฆ์นั้น ทรงตั้งใจปล่อยให้กำกวม เนื่องจากโดยทฤษฎีแล้วพระสงฆ์มิได้อยู่ภายใต้การปกครองโดยตรงของพระเจ้าแผ่นดิน กล่าวคือ จะไม่ใช่พระราชอำนาจโดยตรงในการปกครองคณะสงฆ์ แต่ปล่อยให้อยู่ในมือของสมเด็จพระสังฆราชและพระราชาคณะที่

ทรงตั้งไว้ พระเถรานุเถระผู้รักษาพระพุทธจักรนั้นจึงมีหน้าที่ระวังกันตรวจตรารักษาพระพุทธศาสนาไม่ให้
อันตรายเศร้าหมอง ครั้นเห็นว่าจะมีปาฏิโมกข์สังวรศีลของภิกษุเศร้าหมองแล้วให้ปริกษาสอบสวนหา
ความผิด แล้วตัดสินว่ากล่าวตามพระวินัย บำบัดระงับโทษให้สงบ มิให้มีลามกในพระศาสนา หากมาก
เหลือกำลังจะว่ากล่าว ฝ่ายพระมหากษัตริย์ผู้รักษาพระราชอาณาจักร ก็มีหน้าที่ช่วยอุปถัมภ์ตามพระมหา
เถรานุเถระผู้รื้อนรรักษาพระพุทธศาสนา

ประการที่สาม การดำเนินงานทางการเมืองอันใดก็ตามจะสัมฤทธิ์ผลได้ก็ต่อเมื่อเสนอความคิดที่มีรากฐาน
อยู่ในสังคมนั้น (นิธิ, 2543 : 493) ไม่ใช่การเสนอสิ่งใหม่อย่างเด็ดขาดซึ่งไม่สามารถทำให้ผู้อื่นเข้าใจได้ อีก
ทั้งต้องโน้มน้าวให้เกิดศรัทธาจนกลายเป็นพลังทางการเมือง หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือความเคลื่อนไหวทาง
การเมืองของพระวชิรญาณจะมีสัมฤทธิ์ผลได้ก็เพราะสอดคล้องกับความเคลื่อนไหวทางศาสนาซึ่งได้มีอยู่ใน
สังคมมาเป็นเวลานานแล้ว

การที่พระวชิรญาณเห็นว่า สถาบันสงฆ์ในขณะนั้นเสื่อมโทรมลงจนจะสูญสิ้นสมณวงศ์อันบริสุทธิ์ใน
สยามประเทศแล้ว จึงจำต้องตั้งศาสนวงศ์อันบริสุทธิ์ขึ้นใหม่ เป็นสิ่งที่เข้าใจได้ของคนในสมัยนั้น เพราะ
อยู่ในแนวเดียวกันกับการกระทำของพระมหากษัตริย์ในดินรัตนโกสินทร์ทุกพระองค์¹⁷ เพียงแต่ลำหน้าไป
ตรงที่พระวชิรญาณตั้งสมณวงศ์ที่บริสุทธิ์ขึ้นใหม่ด้วยพระองค์เอง

ลักษณะความผิดของพระสงฆ์ที่เกิดขึ้นในขณะนั้นเป็นความผิดที่ไม่ได้มีความแตกต่างกันนักกับความผิด
ของพระสงฆ์ที่เกิดขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 1 เรื่องที่พระสงฆ์กระทำผิดพระวินัยนั้นมักเป็นเรื่องคล้ายๆ กัน
เช่น กระทำผิดเมณฺฑน เสพสุรา เล่นการพนัน เป็นต้น ความผิดทั้งสามเรื่องนี้ถูกยกมากล่าวถึงบ่อยที่สุด
ด้วยเหตุผลทั้งสามประการดังกล่าวนี้ จึงสนับสนุนให้พระวชิรญาณมีบทบาทในการก่อตั้งขบวนการปฏิรูป
พระพุทธศาสนาจนสามารถให้กำเนิดสมณวงศ์ธรรมยุติกนิกายในประเทศไทยได้สำเร็จ

4. สถานภาพและบทบาทของสมณวงศ์ธรรมยุติกนิกายต่อการเปลี่ยนแปลงทางสังคม

ความสำคัญของคณะสงฆ์ในทางการเมืองนั้นอยู่ที่จำนวนคนที่อยู่ในสังกัด การเข้าถึงประชาชน และ
อิทธิพลที่พระสงฆ์มีต่อประชาชนในสังคม ซึ่งสถานภาพและบทบาทของธรรมยุติกนิกายในสมัย
พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว พระวชิรญาณกระทำได้เพียงประการแรกเท่านั้น คือ จำนวนคนที่อยู่

¹⁷ ดู วินัย พงศ์ศรีเพียร, “การพระศาสนาและการจัดระเบียบสังคมไทยตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬา
โลกฯ ถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว” ใน *ปริทรรศน์ประวัติศาสตร์* (กรุงเทพฯ : รุ่งแสงการพิมพ์) : 75

ในสังกัด ส่วนการเข้าถึงประชาชนและอิทธิพลที่พระสงฆ์มีต่อประชาชนนั้นพระ วชิรญาณนำมาสานต่อในสมัยเมื่อพระองค์ทรงขึ้นครองราชย์แล้ว

การที่กล่าวว่า สมณวงศ์ธรรมยุติกนิกายยังไม่สามารถเข้าถึงและมีอิทธิพลต่อประชาชนในสังคมนั้น เนื่องจาก ธรรมยุติกนิกายไม่ค่อยเป็นที่นิยมของคนในสังคม ซึ่งสังเกตว่าขณะนั้นเรียกธรรมยุติกนิกายนี้ว่า “จุลนิกาย” ธรรมยุติกนิกายเพิ่งจะมีหลักฐานมั่นคงขึ้นตอนปลายรัชกาลที่ 3 ในที่สุดท้ายก่อนที่พระวชิรญาณจะลาสิกขาบท ได้มีวัดในสังกัดธรรมยุติกนิกาย 5 วัด พระสงฆ์มีจำนวนประมาณ 130 - 150 รูปเท่านั้น ในจำนวนพระสงฆ์เหล่านั้นเป็นผู้ที่มีชื่อเสียงและทรงอิทธิพล หรือปัญญาชนอยู่หลายท่าน

เหตุที่เป็นเช่นนี้เพราะ ความเคลื่อนไหวในการปฏิรูปฟื้นฟูพระพุทธศาสนาในครั้งนั้น เพื่อชะล้างข้อวัตรปฏิบัติที่ไม่ถูกต้องตรงตามพระวินัยบัญญัติ ให้ได้หลักธรรมอันบริสุทธิ์และการปฏิบัติเกี่ยวกับพิธีกรรมที่ถูกต้อง จากนั้นหัวใจของพระพุทธศาสนาที่ฝ่ายธรรมยุติกนิกายที่ได้ฟื้นฟูด้านพระวินัยขึ้นมาในระยะแรก ได้มีพัฒนาการไปเป็นการเปลี่ยนความมั่งคั่งไม่ได้เรื่อง ไปสู่ความมีเหตุมีผลในระยะต่อมา เนื่องจากในระหว่างเวลานั้นเป็นเวลาที่มีมหาอำนาจตะวันตกเริ่มขยายอิทธิพลเข้ามาในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ และมีชนชั้นนารีเข้ามาเผยแผ่ศาสนาคริสต์ ในระหว่างที่พระองค์ทรงผนวชอยู่พระองค์ได้ทรงคุ้นเคยกับฝรั่งหลายท่าน เช่น บาทหลวงปาล -เลกัวซ์ เป็นต้น จึงทำให้พระองค์ตระหนักถึงความจำเป็นต้องเรียนรู้วิทยาการตามแบบอย่างตะวันตกโดยเฉพาะด้านวิทยาศาสตร์ ดาราศาสตร์ ภูมิศาสตร์และคณิตศาสตร์ รวมถึงภาษาต่างประเทศด้วย

มีการตีความพระไตรปิฎกใหม่โดยเน้นที่แก่นแท้ของพระพุทธศาสนา คือ หลักการดับทุกข์โดยใช้สติปัญญหาเหตุผล การปฏิรูปทางวัดวาอารามและทางคำรับคำร่ำเท่าที่กระทำไปในฝ่ายธรรมยุติกนิกายก็เพื่อสอดคล้องกับแนวความคิดทางวิทยาศาสตร์ที่หลั่งไหลมาจากทางตะวันตก การแสวงหาความรู้ทางวิทยาศาสตร์ได้วางความเชื่ออย่างงมงายออกไป พระองค์ทรงถือว่าพระธรรมของพระพุทธองค์ไม่มีขัดแย้งกับวิทยาศาสตร์สมัยใหม่ พระองค์มิได้ทรงคัดค้านเรื่องการตายแล้วเกิดใหม่ แต่พระองค์ทรงใช้อรรถาธิบายไปในแง่ปรัชญาที่มีเหตุผล ซึ่งแนวคิดดังกล่าวนี้ยากสำหรับประชาชนจะเข้าใจได้ (นันทนา กปิลกาญจน์, 2547 : 113)

ซึ่งเราต้องทำความเข้าใจก่อนว่า แม้ว่าประชาชนชาวไทยส่วนใหญ่จะนับถือพระพุทธศาสนาก็ตาม แต่โดยพื้นฐานของผู้คนแล้วยังมีการนับถือผีตามแบบดั้งเดิมอยู่ มีการเชื่อถือทางโหราศาสตร์ ไสยศาสตร์ เชื่อในทางเวทมนต์คาถา เครื่องรางของขลัง รวมถึงเทพดาอารักษ์ต่างๆ เป็นวัฒนธรรมความเชื่อที่นำเอาลัทธิศาสนาต่างๆ มาปนเปกัน แต่การจับแพะชนแกะเหล่านี้ได้มีการแก้ไขปรับปรุงให้เข้ากับกาลและเทศะจนวัฒนธรรมความเชื่อเหล่านี้ได้เข้ามาเป็นส่วนสำคัญในชีวิตประจำวันตั้งแต่เกิดจนกระทั่งตาย ไม่ว่าจะเป็น

การลงมือทำไร้ไถนา ออกรบทัพจับศึก เกี่ยวพาราสิ รักษาโรคภัยไข้เจ็บ หรือแม้กระทั่งการบวชซึ่งเป็นแนวคิดจากพระพุทธศาสนายังต้องมีเรื่องวัฒนธรรมความเชื่อเหล่านี้เข้ามาพัวพันด้วยเสมอ ซึ่งพระสงฆ์ที่มีสรรพวิชาความสามารถในทางไสยศาสตร์และโหราศาสตร์นี้ก็จะเป็นที่พึ่งของชาวบ้านที่เดือดร้อนและทุกข์ใจ เป็นศูนย์รวมจิตใจของประชาชน ในขณะที่เดียวกันพระสงฆ์ก็จะทำหน้าที่เป็นสื่อกลางให้ผู้คนเข้าถึงหลักธรรมทางศาสนาในระดับพื้นฐานและระดับจริยธรรมด้วย

ท่านปฏิรูปคำสอนของพระพุทธศาสนาตามหลักพุทธิปัญญาของตะวันตก โดยทรงตัดสินแยกปดลอม เช่น ไสยศาสตร์ออกจากพระพุทธศาสนา ผลปรากฏว่าปรัชญาเหตุผลนั้นสามารถรับใช้ปัญญาชนในสังคมได้เท่านั้น ส่วนชาวบ้านส่วนใหญ่เข้าใจผิดและไสยศาสตร์ดีกว่าปรัชญาแบบมีเหตุผล ผลก็คือ ธรรมยุติกนิกายกลายเป็นพระพุทธศาสนาของผู้ดี ซึ่งต่างจากพระพุทธศาสนาของชาวบ้าน ทำให้คหิชาวบ้านถูกทอดทิ้ง หรือกล่าวอีกนัยหนึ่ง คือ ปัญญาของผู้ดีได้แยกออกจากปัญญาของชาวบ้าน บทบาทของธรรมยุติกนิกายต่อสังคมจึงจำกัดอยู่ในวงแคบเฉพาะบุคคลที่เห็นด้วยกับแนวความคิดของธรรมยุติกนิกายซึ่งเป็นปัญญาชนของสังคม

อย่างไรก็ตามการก่อตั้งธรรมยุติกนิกายนี้ ก็มีอิทธิพลต่อพลวัตรทางสังคมอยู่บ้าง คือ อิทธิพลทางความคิดของธรรมยุติกนิกายได้ทำให้ทางฝ่ายอาณาจักรรวมถึงศาสนจักรได้มีการชำระพระวินัยสงฆ์ ในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ กล่าวว่า ในปี พ.ศ. 2385¹⁸ เดือน 1 เดือน 2 เดือน 3 เกิดชำระความพระสงฆ์ที่ประพฤติอนาจารมิดวร ได้ตัวชำระสึกเสียก็มาก ประมาณ 500 เศษ ในจำนวนนี้พระราชกณะเป็นปราชิกก็หลายรูป

ดังนั้นการเกิดธรรมยุติกนิกายจึงเป็นการปฏิรูปพระพุทธศาสนาครั้งสำคัญและทำให้คณะสงฆ์ไทยส่วนรวมต้องมีการตรวจสอบและปรับปรุงตนเองทั้งด้านการศึกษาและการปฏิบัติเคร่งครัดในพระวินัยมากขึ้น

5. บทสรุป

งานเขียนชิ้นนี้ได้ปฏิเสธกรอบความคิดแนวจารีตของสังคมไทย ที่เชื่อว่าสาเหตุของการก่อตั้งสมณวงศ์ธรรมยุติกนิกายในประเทศไทยนั้นเกิดจากการที่พระสงฆ์มหานิกายเดิมมีการประพฤติวัตรที่หย่อนยานพระวินัย โดยพยายามชี้ให้เห็นว่า ความเคลื่อนไหวในการปฏิรูปพระพุทธศาสนาในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยมีพระวชิรญาณเป็นผู้มีบทบาทสำคัญในการขับเคลื่อนนั้น มีสาเหตุมาจากปัจจัยภายในประเทศเป็นหลักและอยู่ระหว่างความสุดโต่ง 2 ประการ คือ ด้านการเมืองและการเคลื่อนไหวทาง

¹⁸ ปัจจุบัน คือ ปี พ.ศ. 2386

ศาสนา กล่าวคือ ด้านการเมือง เป็นสาเหตุที่เกิดมาจากการดำเนินนโยบายทางการเมืองของพระวชิรญาณเป็นสำคัญ ด้วยเหตุการณ์บ้านเมืองตอนปลายรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยจนกระทั่งพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยสวรรคตแล้ว ทำให้พระวชิรญาณไม่สามารถที่จะเป็นประมุขของฝ่ายอาณาจักรได้ พระองค์จึงพยายามที่จะเป็นประมุขทางฝ่ายศาสนจักรเสียเอง เพราะในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ชีวิตทางศาสนาและสังคมของคนไทย ไม่มีแนวความคิดเรื่องการแยกศาสนาออกจากรัฐ ในขณะเดียวกันเหตุผลด้านการเคลื่อนไหวทางศาสนา คือ สถาบันสงฆ์ในขณะนั้นก็มีวัตรปฏิบัติที่คลาดเคลื่อนจากพุทธบัญญัติเป็นอันมาก ทำให้พระวชิรญาณถือโอกาสนี้ทำการปฏิรูปพระพุทธศาสนา เพื่อให้พระสงฆ์มีวัตรปฏิบัติที่เหมาะสมยิ่งขึ้น

ในอดีตที่ผ่านมาได้ปรากฏการนำเสนอสาเหตุของการปฏิรูปพระพุทธศาสนาในบริบทด้านพระสงฆ์มีวินัยหย่อนยานแต่เพียงอย่างเดียวจนบิดบังบริบททางการเมืองเสียหมด หรือไม่ก็เลือกเสนอบริบทด้านอิทธิพลจักรวรรดินิยมตะวันตก ว่าชาวตะวันตกได้ให้ความสำคัญต่อพุทธบัญญัติ พระวชิรญาณจำต้องตีความคำสอนให้สอดคล้องกับพุทธปัญญาดังกล่าว ซึ่งในส่วนของบททวนวรรณกรรมนั้นได้กล่าวถึงงานเขียนของ นิธิ เอียวศรีวงศ์ เรื่องพระปฐมสมโพธิกถากับความเคลื่อนไหวทางศาสนาในต้นรัตนโกสินทร์ ก็ได้แสดงให้เห็นว่าด้านอิทธิพลจักรวรรดินิยมตะวันตกไม่ใช่สาเหตุของการปฏิรูปดังกล่าว แต่งานเขียนชิ้นนี้(พระวชิรญาณกับการปฏิรูปพระพุทธศาสนาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว)ได้เชื่อว่า การตีความคำสอนเพื่อให้สอดคล้องกับพุทธปัญญาของตะวันตกเกิดในภายหลังจากที่พระองค์ได้ตั้งนิกายใหม่ขึ้นที่วัดสมอรายแล้ว (ในช่วงเริ่มการก่อตั้งนิกายใหม่พระองค์ตีความด้านพระวินัยเท่านั้น พระองค์ยังไม่ได้ตีความเรื่องแนวคำสอน)

หลังจากที่พระองค์ผนวชอยู่ทำให้พระองค์ทรงรู้จักและคุ้นเคยกับชาวตะวันตก รับรู้แนวคิดของชาวตะวันตกซึ่งกำลังมีบทบาทในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ในขณะนั้น พระองค์จึงทรงต้องตีความคำสอนใหม่ให้สอดคล้องกับพุทธปัญญาดังกล่าว ก็เพื่อให้การที่ทรงตั้งนิกายขึ้นใหม่นี้มีสิทธิธรรม หรือมีน้ำหนักมากยิ่งขึ้น

แต่การตีความคำสอนให้สอดคล้องกับพุทธปัญญาโดยปฏิเสธความเชื่อเรื่องของไสยศาสตร์และเวทมนต์คาถาซึ่งเป็นความรับรู้ของผู้คนในสังคม ได้ส่งผลให้สมณวงศ์ธรรมยุติกนิกายกลายเป็นพระพุทธศาสนาสำหรับปัญญาชนหรือผู้ดีในสังคมที่มีความรู้ความเข้าใจในเรื่องปรัชญาที่มีเหตุผล หรือพุทธปัญญา ส่วนสมณวงศ์มหานิกายยังคงเป็นพระพุทธศาสนาสำหรับชาวบ้านซึ่งเป็นกลุ่มบุคคลส่วนใหญ่ในสังคมขณะนั้น

บรรณานุกรม

หนังสือ

- กระจำจัน นันทโพธิ์. (2528). **มหานิกาย – ธรรมยุต ความขัดแย้งภายในของคณะสงฆ์ไทยกับการสื่อสารอำนาจปกครองระหว่างฝ่ายอาณาจักรและศาสนจักร**. นนทบุรี : สันติธรรม.
- กี ฐานิสสร. (2518). **ประวัติคณะสงฆ์ไทยกับธรรมเนียมปฏิบัติประหาร**. กรุงเทพฯ : มณีกรวิทยา.
- โครงการสืบสานมรดกวัฒนธรรมไทย . (2542). **ประวัติสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต พรหมรังสี)** . กรุงเทพฯ : โครงการสืบสานมรดกวัฒนธรรมไทย.
- สุทธิพร วิรุณหะ. (2548). **เอกสารประกอบการสอนรายวิชา 415201 การอ่านเอกสารทางประวัติศาสตร์** . นครปฐม : คณะอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- ญาณสังวร (สุวฑฺฒโน), สมเด็จพระ. (2531). **ศาสนวงศ์**. กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย.
- _____. (2532). **พุทธศาสนวงศ์**. กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย.
- ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระ กรมพระยา. (2514). **ความทรงจำ**. พระนคร : แพร่พิทยา.
- นันทนา กปิลกาญจน์. (2547). **พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว**. กรุงเทพฯ : โอเดียนสโตร์.
- นิธิ เอียวศรีวงศ์. (2538). **กรุงแตก,พระเจ้าตากฯ และประวัติศาสตร์ไทย : ว่าด้วยประวัติศาสตร์และประวัติศาสตร์นิพนธ์**. กรุงเทพฯ : มติชน.
- _____. (2543). **ปากไก่และใบเรือ : ว่าด้วยการศึกษาประวัติศาสตร์-วรรณกรรมต้นรัตนโกสินทร์**. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ : แพร่สำนักพิมพ์.
- _____. (2546). “คำนำเสนอ” ใน **พระพุทธศาสนากับแนวคิดทางการเมืองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก (พ.ศ.2325 – 2352)**. กรุงเทพฯ : มติชน.
- ประจักษ์ อัสวีรุพการ. (2546). **โพธิสัตว์จรรยา : มรรคาเพื่อมหาชน** . โครงการเผยแพร่ผลงานวิชาการ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- ปวเรศวรียาลงกรณ์, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา. (2534). **ขอมและไทยโบราณ อักษรจารึกในเสาศิลา ณ เมืองสุโขทัย และ อภินิหารการประจักษ์**. กรุงเทพฯ : คณะอนุกรรมการมรดกของชาติ สำนักนายกรัฐมนตรี.
- ปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), พระธรรม. (2543). **พจนานุกรมศัพท์พุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์**. กรุงเทพฯ : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- ผาสุก พงษ์ไพจิตร และคริส เบเคอร์. (2546). **เศรษฐกิจการเมืองไทยสมัยกรุงเทพฯ Thailand: economy and politics**. เชียงใหม่ : ชिल्เวอร์ม.
- พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ฉบับหอสมุดแห่งชาติ. (2505). กรุงเทพฯ : คลังวิทยา.
- พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ฉบับหอสมุดแห่งชาติ รัชกาลที่ 3 พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2506). กรุงเทพฯ : คลังวิทยา.

- พลาคิษฐ์ สิริพิชญกิจ. (2547). พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระเจ้ากรุงสยามรัชกาลที่ 4 . กรุงเทพฯ : ONE WORLD.
- มลิวัดย์ แดงแก้วฟ้า. (2548). สองศตวรรษบนเส้นทางการเมืองไทย เอกสารคำสอนรายวิชา 415150 ประวัติศาสตร์ไทย . นครปฐม : ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- ไมเคิล ไรท์. (2542). ตะวันตกวิกฤตคริสต์ศาสนา. กรุงเทพฯ : มติชน.
- วอลเตอร์ เอฟ. เวลลา. (2530). แผ่นดินพระนั่งเกล้าฯ . นิจ ทองโสภิต, แปล. กรุงเทพฯ : กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร.
- สถาบันเทคโนโลยีพระจอมเกล้าธนบุรี. (2537). พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว His Majesty King mongkut Rama IV of Thailand. กรุงเทพฯ : สถาบันเทคโนโลยีพระจอมเกล้าธนบุรี.
- สายชล สัตยานุรักษ์. (2546). พุทธศาสนากับแนวคิดทางการเมืองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก (พ.ศ. 2325 – 2352). กรุงเทพฯ : มติชน.
- แสงโสม เกษมศรี, หม่อมราชวงศ์. และวิมล พงศ์พิพัฒน์. (2523). ประวัติศาสตร์ไทยสมัยรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1 ถึง รัชกาลที่ 3. กรุงเทพฯ : สำนักเลขาธิการนายกรัฐมนตรี
- อนันต์ อมรรตย์. (2541). จากเจ้าฟ้ามงกุฎถึงพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. กรุงเทพฯ : จัตรเฉลิม
- แอ็บบ็อต โลว์ มอฟเฟ้ท. (2520). แผ่นดินพระจอมเกล้า. นิจ ทองโสภิต, แปล. กรุงเทพฯ : สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย.
- Tambiah, Stanley J. (1976). *World Conqueror and World Renouncer : A Study of Buddhism and Polity in Thailand against a Historical Background*. Cambridge : Cambridge University Press.
- Wyatt David K. (1984). *Thailand : A Short History*. London : Yale University Press.
- บทความ**
- ชาญณรงค์ บุญหนุน. (2545). ความสำคัญของพระวินัยในประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนาเถรวาท : จากสังคายนาครั้งที่ 1 ถึงธัมมชันทาสามณเฑียร วารสารพุทธศาสนศึกษา, 9. 2 (พฤษภาคม – สิงหาคม): 7 – 30.
- _____. (2546). รัฐกับพระพุทธศาสนา : ศึกษาจาก “กฎพระสงฆ์” ในกฎหมายตราสามดวง. วารสารมหาวิทยาลัยศิลปากร , 23. 3: 11 – 149.
- ทองต่อ กล้ายไม้ ณ อยุธยา. (2547). “พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับพระพุทธศาสนา ”. ใน เรียงความเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในโอกาสที่วันพระบรมราชสมภพครบ 200 ปี 18 ตุลาคม 2547 ฉบับได้รางวัลที่ 1 และบทความพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับพระพุทธศาสนา . หน้า 86 – 102. กรุงเทพฯ : วัดมกุฏกษัตริยาราม.
- ธนา กมลอาภา. (2547). “พระราชประวัติ พระราชกรณียกิจพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว”. ใน เรียงความเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในโอกาสที่วันพระบรมราชสมภพครบ 200 ปี 18 ตุลาคม 2547

ฉบับได้รางวัลที่ 1 และบทความพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับพระพุทธศาสนา. หน้า 23 - 50. กรุงเทพฯ : วัดมกุฏกษัตริยาราม.

ชั้นขวาท ศิวตติกุล, หม่อมราชวงศ์. (2544). “พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ กับพระพุทธศาสนา ” ใน **พุทธศาสนวงศ์และเกรววงศ์หลังพุทธปรินิพพาน**. หน้า 157 - 174. กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย.

มหาวิรวงศ์ (มานิต ถาวรเถระ), สมเด็จพระ. (2544). “พุทธศาสนวงศ์ คณะสงฆ์วงศ์ธรรมยุต” ใน **พุทธศาสนวงศ์และเกรววงศ์หลังพุทธปรินิพพาน**. หน้า 119 – 152. กรุงเทพฯ :

มหามกุฏราชวิทยาลัย.

มานิจ ชุมสาย, หม่อมหลวง. “พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวตามหลักฐานประวัติศาสตร์ไทยในต่างประเทศ ” ใน **พุทธศาสนวงศ์และเกรววงศ์หลังพุทธปรินิพพาน** . หน้า 179 – 233. กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย.

วินัย พงศ์ศรีเพียร. (2544). “การพระศาสนาและการจัดระเบียบสังคมไทยตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ ถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว” ใน **ปริทรรศน์ประวัติศาสตร์**. หน้า 75 – 146. กรุงเทพฯ : รุ่งแสงการพิมพ์.

_____. (2547). “วิธีการตรวจสอบหลักฐาน การค้นคว้าข้อมูล และวิธีการวิเคราะห์ข้อมูลทางประวัติศาสตร์ ” ใน **เอกสารประกอบการประชุมเชิงปฏิบัติการ**. กรุงเทพฯ : สมาคมประวัติศาสตร์ในพระราชูปถัมภ์สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยาม-บรมราชกุมารี.

ศุภวัฒน์ เกษมศรี, หม่อมราชวงศ์. (2525). “การปฏิรูปทางการศาสนา ” ใน **ประวัติศาสตร์กรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม 2 รัชกาลที่ 4 – พ.ศ. 2475**. หน้า 445 – 508. กรุงเทพฯ : กองจดหมายเหตุแห่งชาติกรมศิลปากร. (จัดพิมพ์เป็นที่ระลึกเนื่องในโอกาสสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ 200 ปี พุทธศักราช 2525)

สุขาวี พลอยชุม. (2546). “กำเนิดคณะธรรมยุติกนิกาย ” ใน **พระปรมาจารย์สายพระแก้วมรกต : ท่านพระอาจารย์เสาร์ กนฺตสีโลเถร**. หน้า 205 – 217. กรุงเทพฯ : ห้างหุ้นส่วนจำกัดโรงพิมพ์ชวนพิมพ์.

วิทยานิพนธ์

กิตติรัตน์ สิบพันท์. (2533). “การรวมคณะสงฆ์อีสานเข้ากับคณะสงฆ์ไทย พ.ศ. 2434 – พ.ศ. 2468”. วิทยานิพนธ์หลักสูตรศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

นฤมล ธีรวัฒน์. (2523). “แนวพระราชดำริทางการเมืองของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ”. วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

ศรีสุพร ช่างสกุล. (2529). “ความเปลี่ยนแปลงของคณะสงฆ์ : ศึกษากรณีธรรมยุติกนิกาย พ.ศ. 2368 - 2464”. วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

อัญญา กาญจโนมัย. (2523). “การฟื้นฟูพระศาสนาในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (2325 – 2395)”. วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

อิทธิพล แก้วพิลา. (2545). “การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องสังฆเภทในพระพุทธศาสนาเถรวาท”. วิทยานิพนธ์หลักสูตรศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาพุทธศาสนศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

Reynolds, Craig James. (1972). "The Buddhist Monkhood in Nineteenth Century Thailand" Ph.D. dissertation, Conell University.